

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Թ. ՏԱՐԻ 1935

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Թ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1935 - ՄԱՐՏ

ԹԻԻ 3

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչինչ այնքան յատկանշական է եւ տպաւորիչ՝ հայկական ոսկե-դարու շարժումը զեկաժարող հրակային դէմքին վրայ, որքան իր անձնաւորութեան զիծը:

Միւս ամէնքը, իրենց ի զու-ռնենալով նոյն իսկ գոուրն Մես-րոպ, գործաւորներն են միայն. ինքն է որ կը հովանաւորէ գործը, եւ ուղղութիւն կուտայ անոր: Իր դիրքին եւ պաշտօնին պահանջը, իր արիւնին եւ զարմին իրեն պարտադրած հարկը, իր կոչումին հանդէպ զգացած խորունկ խղճմտութիւնը, իր Ազգին ու Եկեղեցին նկատմամբ ունեցած անհամեմատ սէրն է որ ընել կուտան իրեն՝ այդ ամէնը:

Ու կ'ընէ անիկա այդ ամէնը՝ բարձրագոյն աստիճանի մը վրայ իրականացնելով բացառիկ բարեմասնութիւններ, որոնք զայն նշանաւոր կը հանդիսացնեն իր ազ-

դեցութեան պարունակին, այսինքն զինքը չըլապատող ընկերութեան մէջ:

Անկարելի է դիտել իր պատկերը, և, հակառակ մէկէ աւելի անյարիւր և զուսթափ մասերուն, որոնցմով կը ներկայանայ ան մեզի՝ իր պատմութեան

շրջանակին մէջ, չհիանալ զինքը բարացուցող հոգեկան ոյժին մեծութեան և շքեղութեան առջև:

Ուսկից իր մէջ իջած՝ բազմած է անոր այդ քաղցրօրէն հզօր անհատականութիւնը բիւրեղացնող և իր ճակատագրին առջև շատոնց մտահոգուիլ սկսած ժողովուրդի մը ուշքն ու սէրը, միտքն ու սիրտը անոր կապող այդ շնորհքը. ինչո՞ւ և ի՞նչպէս մարդիկ ամբողջ կէս դար մը, և աւելի նոյն իսկ, խոր ըզմայլանքի մը մէջ և անհուն պատկառանքով նայած են միշտ իրեն, իրմէ միայն կարծես սպասելով զիրենք յառաջ մղող կամ կեցնող ձեռքի մը նշանը . . .

Միջավայրի և ժառանգականութեան տեսութիւններ զադտնիքը ծածկող վարագոյրին մէկ ծայրը միայն կրնան վեր առնել: Իր անձին առջեւ, այսինքն կարենալու համար հասկնալ և բացատրել համայնքներու գոյութեան մէջ երբեմն յանկարծօրէն երևան եկող անհատական արտասովոր մեծութիւնները, անհրաժեշտ է ընդունիլ գերիվերոյ ազդեցութեան մը երբեմն երբեմն միջամտութիւնը ժողովուրդներու կեանքէն ներս:

Թո՛ղ չըսուի թէ այս մտածումը հրաշալիին սահմաններուն կը մօտեցնէ գմեզ: Խոստովանիլ պէտք է արդարեւ թէ կարելի չէ ուրիշ կերպով մեկնաբանել Ս. Սահակի անձնաւորութիւնը, իր դարուն մէջ:

Անձնաւորութիւնը՝ խորհող և բարոյական մարդն է, որուն մէջ անձին խորհրդածեալ զգացումը կամ գիտակցութիւնը այնքան ուժեղ է և բարձր, որքան աւելի բացուած և լուսաւորուած է իր մէջ անձիշխանութեան և պատասխանատուութեան ըմբռնումը: Անոր մեծագոյն յատկանիշներէն մին է ազնուագգաց վստահութիւնը թէ պատճառ մըն է ինքը՝ որ ծնունդ պիտի տայ մեծ և բարի գործի մը: Ու, օժտուած՝ գերազանց կորովով մը, կը քակէ իր մտային կեանքը բաղկացնող իրողութիւններուն հիւսքը, անոր մէջ ընդմուծելու համար զադափարը գործի մը, որ, իսկապէս աննախընթաց ըլլալով, իրապէս կը լինի սկզբնաւորութիւնը շարք մը երեւոյթներու, որոնք պիտի գոյութիւն չունենալին առանց իրեն: Անձնաւորութիւնը իր զարգացման բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի առաքինի՝ մարդուն մէջ. վսնզի առաւելագոյն չափով յաշողած ըլլալով ան ինքզինքը ձեռքադատել կիրքերու բռնակալութենէն, այդ պատճառաւ նոյն իսկ՝ աւելի բանական, աւելի ազատ, և աւելի լիովին տէր դարձած կ'ըլլայ իր անձին և գործերուն:

Արդարութիւնը հատուցած պիտի լինինք արդարեւ թէ՛ պատմական եւ թէ՛ բարոյական ճշմարտութեան, անվարան ընդունելով որ Լուսաւորչի Տան վերջին շառաւիղը՝ Սուրբ Սահակ, որ իր զարմին պաշտած ազգային և կրօնական մատարկարը իր վերջնական ձևին այսինքն ամենէն բարձրագոյն աստիճանին էր հասած սուղապէս, հոգեբանական այդպիսի տուեալներու վրայ կանգնած անձնաւորութեան մը պատկերին է որ ի յայտ կը բերէ իր բովանդակ կեանքովն ու նկարագրովը:

Առաջին պահը, ուր երեւան կուգայ այդ պատկերին ամենէն ընդուն զիծերէն մին՝ իր տեսիլքն է: — Սիալ է կարծել թէ ներքին կամ իմացական տեսողութեան ենթակայական այդ վիճակը տեսելու տենչէն կամ անժառանգ վեր-

ջանալու անդամունքէն ծնած խռովք մը եղած լինի անոր մէջ, Ընդհակառակն. անոր մէջ պէտք է տեսնել անդորրաւոր միտի և արեան կապանքներէն ինքզինքը տղատել կրցած մտածողութեան մը, որ համոզուած է այլևս թէ բուն ժառանգականութիւնը հոգեւոր սերնդագործութեան ճամբէն մասնաւոր կ'ընթանայ. ու, այդ պատճառաւ, շատ աւելի հեռաւոր հորիզոններուն կ'ուղղէ իր նայուածքը:

Գեղատի երկտասարդ մըն էր ան տակաւին, հոգեորական կեանքի սեմէն հաղիւ ներս մտած, երբ այդ տեսիլքը օր մը յանկարծ լուսաւորեց իր յոյսը: Աչքին առջև անցած էին տասնեկէս տարիները, որոնց միջոցին, իր հօրը՝ Ներսէսի մահէն ետքը, երեք կաթողիկոսներ իրարու յաջորդեցին, առանց հաստատուն արդիւնքներու, եւ նոյնքան թիւով թագաւորներ, մինչ ազգին քաղաքական ապագան հետզհետէ աւելի մթաղներ էր պարսիկ եւ բիւզանդական հակամարտութեանց երեսէն եւ մեծ մասամբ ատկէ ծագում առած ներքին երկպառակութեանց հետեւանքով:

Ո՞վ պիտի կարենար տէր դառնալ կացութեան, անելին մէջէն անցքի կէտ մը՝ հոն մը ցուցնելու համար ժողովուրդին դէպի ապահովութիւն: Հասարակաց կարծիքը սկսեւ էր նորէն դառնալ դէպի Լուսաւորչի ցեղը. «նորոգեալ քահանայապետութեան» խորհուրդները դարձեալ լեցուցեց էին սիրտերը: Իրե՛ն կը նայէն ամէնքը. իսկ ինքը՝ երկնից միայն ակնկառոյց՝ անկէց է անա որ կ'ընդունի ազդանշանը: Կոչումին ձայնն է որ կը խօսի իր խղճին խորէն. ինքն է որ յանուն այն ուղղութեան եւ սկզբունքին՝ որ իր նախախայրերունը եղած էր մէկ ու կէս դարէ ի վեր, պէտք է ձեռք առնէ դեկը եկեղեցւոյ նաւին: Աթոռին վրայ ծալուած նափորտը, որ երեւցեւ էր իրեն, իրե՛նն է, ինք պիտի հաղնի զայն. մագաղաթին ոսկետառ տողերը իր նախնիքն են. անոնց յաջորդող ջնջուածները անարժան հայրապետները կը ներկայացնեն. անոնցմէ վերջ նորէն գրուած մէկ ու կէս ոսկետառ իր շրջանն է. իսկ անոր կարմիր վերջացած մասը և գունտին շուրջ շարժուկոծուող բազմութիւնը կը նշանակեն կրօնաքաղաքական յեղափոխութիւնը, հաւատքի և հայրենիքի համար ազդովին կրուելիք նահատակութիւնը՝ անոնց կողմէ, որոնք իր հոգեւոր սերունդը, իր զաղափարի գաւազները, իր աշխարհայեացքին հետեւողները պիտի լինէին:

Պարզ է, սեղանին սանդուղը՝ Վաղարշապատի եկեղեցիին մէջ, ուր տեղի ունեցեւ էր տեսիլքը, բարձունքն է ուր կատարուած է Ս. Սահակի հոգեոյն պայծառակերպութիւնը: Գիտակից իր անձին՝ որուն մէջ առհաւուրեան հօր բնագոյն է անթնցած, եւ խելամուտ հարկին՝ որ ազադակող սաստկութեան է յանդած, իր մէջ գոյաւորուած կը զգայ ան ապագայի մարդը. իր մտածումին մէջ ձեւ առած եւ կազմուած է կորիզը՝ ուսկից դուրս պիտի գան վաղուան ճիւղաւորումները. բախտորոշ ըողէ, ուր կ'երեւի անձնաւորութեան առաջին եւ էական գիծը:

Պայծառ եւ վճռական անհատականութեան նոյն գիծն է որ հետզհետէ երևան կուգայ անոր կեանքի բոլոր փնացեալ մարզերուն մէջ, թերևս աւելի խոր և զգալի դրոշմուածքով:

Հաղիւ բարձրացած՝ իր նախնեաց Աթոռը, ամէնքը առինքնուած են արդէն իր ազդող անձնաւորութենէն. արքունիքը, ժողովուրդը, եկեղեցական դասն

ու մտաւորականութիւնը, որոնք թիւ մը կը ներկայացնէին այլևս անշուշտ այդ միջոցին՝ իբրև արդիւնք Ս. Ներսէսով սկսած կրթական շարժումին, ամէնքն ալ իրեն հետ են և համակիր իրեն: Ս. Մեսրոպ, պարագլուխը այդ վերլիններուն խումբին, իրբեւ ներսէսեան աշակերտութեան հնազոյններէն մին, հօրը յիշատակին եւ որդւոյն սիրոյն ձգողութենէն միանգամայն տարուած, առաջին օրէն մտերմութեամբ կապուած է իրեն հետ: Արքունիքը, որուն և Հայրապետանոցին միջեւ Յուսիկի օրերէն բացուած խրամը Ներսէսի ատեն իսկ չէր լեցուած բոլորովին, ա՛յ սկսած է հաշտ աչքով միայն դիտել ինչ որ կ'երկնուի կամ կը ծրագրուի հոն. ու պէտք է վստահ լինել որ եթէ իրերու առած այս ընթացքին պատճառներուն մէջ քիչ չէ վաւերացողութիւն բարեմոյն նկարագրին ընծայուելիք բաժինը, ապահովաբար շատ աւելին պէտք է վերագրել հեռատես շըրջանայեցողութեանը Սահակի, որ առանց խիզախ ցասկոտութեան գիտէր հասկնալ և հասկցնել ինչ որ կարևոր էր և կարելի Ազգին և Եկեղեցիին օգտին համար:

Բայց ինչ որ անոր այդ բոլոր առնչութիւններուն մէջ ամենէն աւելի աչքի կը գարնէ, այն յստակամիտ ճիգն է մասնաւոր՝ որով ջանահնար կը լինի բոլոր այդ համակրութիւններն ու համախոհութիւնները բերել բոլորել ազգային և եկեղեցական ինքնութեան զաւափարին շուրջը: — Գրի գիտը, որ իբրև միջոց՝ նպատակ ունէր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և ատով ժողովուրդին հոգեւոր բարոյականին ամրապնդումը, ուրիշ ոչ նուազ մեծարժէք վախճանի մըն ալ ուղղուած էր. քաղաքական հանգամանքներով երկփեղկուած Հայութեան յոյն և պարսիկ բաժիններուն միջև միաւորիչ ոյժ մը պիտի լինէր ան՝ ծնունդ տալով երկուքին ալ ցանկալի հայեցի զրականութեան մը: Ու զմայելի այն համագործակցութիւնը զոր այդ կրկին ձեռնարկներուն առթիւ ցոյց կուտան Պետութիւնը, Եկեղեցին և ժողովուրդը հաւասարապէս, իր անձնաւորութեան հմայքովը միայն կրնայ բացատրուիլ: Ատոնց՝ մեծամեծ տքնութիւններով ի գլուխ հանուելէն վերջը, երբ յարակից ուրիշ աշխատութեանց եւս միջամուխ կ'ըլլայ անձամբ կամ զործակցօրէն, միշտ ազգային Եկեղեցւոյ ինքնակացութիւնն է որ ունի ի նկատի: Այդ սկզբունքն էր որ բացորոշապէս հրատարակած էր ան՝ ինքնին և ընդ միշտ վերջ տալով հայրապետական ձեռնադրութեան առթիւ Կեսարիա երթալու սովորութեան. ու հիմա նոյնն է դարձեալ որ սկսած է մշակել, երբ աւելի առտնին դիժերու վրայ բոլորովին կ'ազգայնացնէ եկեղեցական կարգաւորութեան և իրաւաբանութեան և ժողովրդային բարեպաշտութեան հիմունքները, թարգմանելով և ըստ պատշաճին յօրինելով կամ համեմատական նմանութեանց խորքին վրայ հայկական ճաշակի համեմատ ձևափոխելով Տօնացոյցը, Մաշտոցը, Ժամագիրքը, Պատարագամատոյցը, և սկսելով Շարականն ու Կանոնագիրքը, որոնք, բազում դարերէ իրենց վրայ կամ մէջ բերուած կամ խուլուած փոփոխութիւններէ և ընդմիջարկութիւններէ ետքն ալ, ցայսօր՝ յընդհանուրն՝ դեռ կը պահեն մեծ և նուիրազործ ձեռքէ մը իրենց վրայ տպաւորուած իրենց հին նկարագիրը:

Դիտել պէտք է տակաւին, թէ ներքին և հարազատ ազգայնականութեան այդ ոգևորեալ ջանքերուն մէջ ալ երբեք չանտեսեր զբացի եւ օտար Եկեղեցիներու հետ չփման մէջ լինելու հարկը. վստայի ոչ ոք քան զինքը աւելի ճշդիւ կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս անհատները նոյնպէս համայնքները ա՛յնքան աւելի

բարձր վարկ կը վայելին օտարներուն առջեւ, որքան աւելի այս վերջինները տեսնեն եւ համոզուին թէ անոնք սէր կը տածեն իրենց ազգային ինքնութեան ողիին հանդէպ եւ զիտեն բարձրացնել զայն: Պատգամաւորութեամբ կամ թրդ-թակցութիւններով յարաբերութիւն կը մշակէ թէոքոս կայսեր, Պրոկլի, Ատտիկոսի եւ Ակակի եւ այլոց հետ. ու անոնց հետ հաւատքի եղբայրութեան դասն է որ կը պաշտպանէ պայքարելով նեստորականներուն եւ Բորբորիտոններուն կամ Մծղնէից դէմ. կամ ի յայտ բերելով Մոպսուեստացիին տեսութեանց գայթեցնող միտքերը: — Պարկեշտ ինքնավստահութեան զգացումը միայն կրնայ մարդուն մէջ դնել այդպիսի ողի մը՝ քայլ առ քայլ բայց անխափան կանոնաւորութեամբ եւ անյողդողդ կամքով յառաջ տանելու համար սերտուած ծրագրի մը գործադրութիւնը, առաջին իսկ օրէն անոր լծելով կազմուած պատրաստուած աշակերտներու ընտիր հոյլ մը, եւ իր ու ամէնուն հողիները համաձուլուելով այդպէս ազգին հողոյն մէջ, իբրեւ հաւաքական անձնաւորութեան մը մէջ, որ նոյն տրոփիւնով զարնեն բոլոր սիրտերը, եւ մէկ խոտէլի մը նոյն սեւեռակէտին ուղղութիւն ամէնուն միտքն ու աչքը:

Չմոռնանք ի վերջոյ. անոր անձնաւորութեան համագրաւող այդ հմայքին շնորհիւ էր որ իր երեք հակաթոռներուն ատեն եւս յալորդաբար, զորս Տիգրան բռնադատօրէն հարկադրած էր ազգին, օ՛ր մը գաղջ չ'ինկաւ ժողովուրդին սիրոյն շերմութեան մէջ հանդէպ իրեն. միշտ, իր ամենէն դժխեմ օրերուն իսկ, ան զի՛նքը միայն ճանչցաւ հայրապետական զաւազանին միակ իրաւատէջը եւ արժանաւորը, իսպառ ամայացնելով միւսներուն դիրքն ու շուքը՝ Պետական գործակալներու նսեմ դերին մէջ:

Բայց այդ սքանչելի անձնաւորութեան իրապէս մեծ ազդեցութիւնը ի հանդէս կուգայ այն յարաբերութիւններուն մէջ մանաւանդ, զորս պարտաւոր էր ան մշակել երկու գերիշխան պետութեանց, յունականին եւ պարսկականին հետ:

Երկուքն ալ լեցուած էին իրեն դէմ. առաջինը՝ կասկածներով, երկրորդը՝ խիթանքով: Վրամ վշտացած էր, նախ՝ որովհետեւ իրմէ անհրաման կատարուած էր անոր հայրապետական ընտրութիւնը, եւ յետոյ Սահակի ուղղութիւնը իրեն կը թուէր բացորոշ միտում դէպի բիւզանդական քաղաքականութիւն. զի հայ գիրեւու հնարումը եւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որոնք ասորական ազդեցութենէն ձեռքազատում կը նշանակէին, Տիգրանի մէջ կը մեկնուէին իբրեւ վերջնական որդեգրում յունական աշխարհայայեացքի: Իսկ Բիւզանդիոն՝ Պարսկական Հայաստանի մէջ սկսուած ազգայնական այդ շարժումը նկատելի էր վերջին ճիգ մը՝ խզուելու համար արեւմտեան միտքէն: Երկուստեք երկուսանքի այս երկսայրի կացութիւնը կրնար իրապէս վտանգաւոր դառնալ ծանրապէս, եթէ սրտոտ ու խելօք անձ մը եղած չըլլար այդ միջոցին եկեղեցւոյ զուխը: — Սահակի չպակեցեալ արդարեւ ո՛չ իմաստութիւն եւ ո՛չ համարձակութիւն՝ երկու կողմին ալ բացատրելու ճշմարտութիւնը, մէկուն ու միւսին միանգամայն հասկցնելով թէ իւրաքանչիւրն իր անկիւնէն նայելով ինչպէս պարտ էին տեսնել իրականութիւնը:

Խաբէական խաղ մը չէր որ պիտի կատարէր ան. իր խիղճը ընդունակ չէր այդպիսի գոեհիւսութեան մը. այլ «անխարդախ խորագիրութեան» հնարք մը լոկ:

Պատգամաւորութեան մը միջոցաւ, որուն ղուին էին իր մտերիմն ու թուր, Մեսրոպ եւ Վարդան, կրցաւ անդորրել Բիւզանդիոնը, ապացուցանելով թէ հայ տառերու զիւտը եւ անոր միջոցաւ հայ գրականութեան հիմնումը, ընդ միշտ ճշգրիտով իր կրօնքին պատճառաւ արդէն արեւմուտք նայող ժողովուրդի մը ազգային դիմագիծը, պիտի խափանէին ամէն կարելիութիւն՝ իրեն ի բնէ ցեղակից մեծ ազգի մը — Պարսից — մէջ սուղուելու առ յաւէտ: Իսկ Պարսից դուռը՝ ուր գնաց ինք անձամբ, լսելով իր իսկ բացատրութիւնները, չդժուարեցաւ ըմբռնել թէ այդ ամէնը թուումը մը պիտի ըլլային Հայուն՝ իր կրօնակցութեանը պատճառաւ Յունաց հետ ձուլուելու վտանգին դէմ: — Երկու յայտարարութիւններն ալ, մին Բիւզանդիոն՝ միւսը Տիգրան կատարուած, մին թէ միւսն՝ ստորոգ էին, երկաքանչիւրն ճշտ իւրում սեռի, իւրաքանչիւրն իր տեսակէտէն նկատուած. իսկ երկուքն ի միասին՝ անառարկելի ճշմարտութիւնն էին, մեր խղճմտանքին անկիւնէն դիտուած: — Յեղակցութիւն եւ կրօնակցութիւն. երկու զառիթափերն են անոնք, որոնցմէ՝ կազմով փոքր եւ բարոյականով վտիտ ժողովուրդները շուտով կը զահալիթին դէպի կորուստ:

Մահակի հանձա՛րը միայն պիտի կարենար պահել հաւասարաշուշութիւնը, թոյլ չտալով որ մէտը հակի դէպի մէկ կամ միւս նժարը: Իր տեսութիւնները, անկեղծ եւ համոզիչ, երկու արքունիքներուն մէջ եւ հաւանութեան կ'արժանանան. ու համակական զնահատութեամբ կը պատուուին թէ՛ իր պատգամաւորները ի Բիւզանդիա, եւ թէ՛ ինքը մանաւանդ: Մեսրոպի կը շնորհուի պատուոյ տրուող Սելեւսիաւսիկէս կամ Ակումիս կոչումի, ու Վարդան կը ստանայ Ստրատելատութեան աստիճան. իսկ ինքը ոչ միայն կը հարթէ իր ընտրութեան պատճառաւ գոյացած կնճիւղը, այլ նաեւ կը կարգադրէ հայ զահուն յաջորդութեան եւ նախարարական Տուններէն ոմանց վերահաստատման բարդ հարցերը. սպարապետութեան դիրքի բարձրացնել կուտայ Մամիկոնեան նախարարութիւնը, ու Գաին-Յամալի, այսինքն նախարարական կամ քաղաքական դասակարգութեանց ճաւահան զործը կը վերջացնէ արքայական վաւերացումով:

Ու այս ամէնը՝ շնորհիւ իր լուրջ մտածողութեան, իր իմաստուն խորհրդածութեանց՝ որոնցմով հիացում կ'առթէ արքայից արքային, իշխաններուն եւ մոզերուն, իր խօսքին կշիռին, ներշնչած վստահութեան եւ հմայքին իր պատկառելի անձին, որուն մէջ տոհմիկը, հոգեւորականը, քաղաքագէտը, եւ միտքի ու հաւատքի մարդը զիրար կը լրացնէին զմայլելի ներդաշնակութեան մը մէջ, որ իր անձնաւորութիւնն էր:

Իր բովանդակ կեանքը, բայց մասնաւորապէս յիշնամեայ հայրապետական պաշտօնավարութիւնը, արտափայլումը եղաւ այդ անձնաւորութեան՝ որ խորհուրդի եւ հաւատքի մարդն էր իր մէջ, ամէն բանէ աւելի:

Կարելի չէ, կ'ուզէինք ըսել այս էջերուն սկիզբը, կշռել անոր արժէքը՝ մարդկային չափանիշերով. այսինքն ներս մտնել իր անձէն՝ լոկ զիտական տուեալներու ճամբով. վասնզի որ եւ է արժանիքէ աւելի՝ հոգիի մարդու արժանիքն է որ կը շեշտուի իր վրայ:

Նա՛ է հոգիի մարդը, որուն մէջ աստուածայինն ձգտումը կենդանի ոյժի մը փոխարկուած է՝ զիտակցութեան առաջին վայրկեանէն. որուն մէջ հաւատքը,

Աստուծոյ մտածութենէն ըլլած այդ զօրութիւնը, Սէր կը դառնայ իսկոյն՝ կեանքի հարկադրած մեծ պարտականութեանց առջև. Սէր՝ որ դիւցազնութիւն կ'ըլլայ կամքին մէջ, և հանճար՝ ուղեղին մէջ: — Սիրոյ վերածուած այդպիսի Հաւատքի զործօն առաքեալի՝ այսինքն բուն հոգեւոր մարդու ամենէն զմայելի տիպարներէն մին եղած է արդարև մեր մէջ Սուրբն Սահակ. հոգեկան ճշմարիտ մեծութիւն մը, ոչ միայն մեր պզտիկ ստուգանիշով կշռուած՝ այլ դեռ շատ աւելի լայն տեսակէտերէ չափուած ատեն:

Եթէ ունեցած չըլլար անիկա Աստուածաշունչը հայացուցած լինելէն տարբեր որ եւ է ուրիշ արժանիք՝ ազգային, եկեղեցական, հովուական, վարչական, քաղաքական մարդերու մէջ ևս, եթէ բաւականացած ըլլար ան մեր Յերոնիմոսը եղած ըլլալու ձկտումով մը միայն, մեր լեզուովը խօսել տուած ըլլալու համար Աստուծոյ՝ մեզի հետ. մեր խղճին իսկ զգացումովը՝ մեր պատմութեան մեծագոյն փառքերուն կարգին մէջ պիտի լինէր դարձեալ անշուշտ իր տեղը: Բայց զիտենք ամէնքս թէ շատ աւելին բրաւ դեռ ան մեզի համար, ոչ միայն զԱստուած մեզի հետ, այլ նաև զմեզ ինքնին Աստուծոյ հետ ջանալով և յաջողելով խօսեցնել նոյն այդ մեր լեզուով:

Մեր զրականութիւնը, որ կրօնական եղաւ ոչ միայն իր ծագմանը մէջ, այլ նաև՝ յընդհանուրն՝ իր երկար շարունակութեանը միջոցին, իբրև տեսակ մը «Թօսք ընդ Աստուծոյ», մեր ազգային և բնկերական կեանքը, որ, քրիստոնէական գիտակցութեամբ լուսաւորուած, արդարութեան և ազատութեան հետապնդութիւնը եղաւ շարունակ դարաւոր տաժանքներու մէջէն, մեր ցեղային և եկեղեցական ինքնութիւնը, որուն զգացման մշակումին զլիաւոր զործիչը եղաւ ինքը, այս ամէնը — զրականութիւն, ազգային կեանք եւ եկեղեցի — որոնք մեր սիրտը աւելի սկեռեցին դէպի Աստուածաշունչով մեր հոգւոյն մէջ բացուած կրօնական իտէալը, իրեն կը պարտինք զլիաւորաբար:

Ասոր համար է որ զինքը կը նկատենք ոչ միայն իրրեւ մեր մեծագոյն փառքերէն մին, այլ և իր մէջ կը տեսնենք մեր արկածուած ճակատադրին համար տնօրինուած նախախնամական այցելութեան մը խորհուրդը:

Այո, այսպէս արդարև միայն կարելի է բացատրել իր անձնաւորութիւնը, և ընդունիլ զայն Աստուծմէ մեզի համար նախասահմանուած շնորհ մը, ու նոյն ատեն մեր արիւնէն, մեր շունչէն, մեր ցեղային գիտակցութենէն իր փառքին վերընծայուած նուիրում մը:

* * *

ՊԱՏՄԱ-ԳՐԱԿԱՆ

Ս. ԳԻՐԲԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ

Գիրքերու գիւտին, եւ Սուրբ Գիրքի թարգմանութեան պարագան, այնքան մեծ ու եզակի իրողութիւն մը եղած է մեր պատմութեան մէջ, որ յաջորդ բոլոր սերունդներու համար հրաշքի մը՝ կամ գէթ աստուածային օժանդակութեան մը հասնականքը ստացած է։ Սակայն ի՞նչ պատմական տուեալներով մօտենանք գործին, պիտի տեսնենք թէ ան ծնունդն է առաւելապէս պատմականօրէն հասունցած պահանջի մը անհրաժեշտութեան, քաղաքականօրէն անկախ, և կրօնական կերպով ինքնաբերական լինելու բաղձանքին։ Նոյն այդ պահանջին արդիւնքը եղած էր նաեւ դար մը առաջ քրիստոնէութիւնը պետականացնելու փորձը, որ թէ և իր աշխարհիկ ցաւի փրկիստփայլութեան հանգամանքով պիտի զգուէր հայուն տեսլապաշտ հոգին, սակայն իր աշխարհաքաղաքացիական բնոյթին համար չներդաշնակուելով հայուն անհատապաշտ և այլամերձ հոգեբանութեան հետ, պիտի դնէր մեր պատմութիւնը առեղծուածի մը առջև։

Ամբողջ Դ. դարը, հոգեւոր տարանջատման, ու ներքին պայքարի չըլնան մըն է։ Ժամանակի հայը՝ կ'զգայ իր աննպաստ կացութեան բովանդակ զորեղութիւնը, և կը տարուբերի ազգայնականութեան, և քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիութեան ներհակընդդէմ գաղափարներուն միջև, մէկ կողմէն իր դուռները բանալով ասորայրուական մշակոյթին առջև, պարտութիւն ազգայնականութեան, եւ յաղթանակ քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիութեան, և միւս կողմէն յարելով Պարսկաստանի, երևութապէս յաղթանակ ազգայնականութեան, բայց իրականին մէջ պարտութիւն երկուքին։ Խնչ ընել ուրեմն ճողոպրելու համար այս անհէլն, պարագայ մը որ տակաւ ճակատագրական կը դառնար։

Ե. դարուն, գոյութեան պայքարի այս զորեղութիւնը իր ծայրահետին հասած

էր։ Հայաստանի հարեան երկու աշխարհակալ ուժերը, Հռոմն ու Պարսկաստան, գործերով զինք շահագործելէ, և սպառնալէ վերջ, զայն իկրջնականօրէն անճիտել կը սպառնային։ Ուստի ազդի ճակատադրով շահագորգող ժամանակի զեկավարները, այս հրատապ հարցին վերջնական լուծում մը տալու համար, անհրաժեշտ պտած էին օժտել հայը ներքին ու հոգեկան այնպիսի ուժերով, որ ան կարող ըլլար զիմագրաւել իր գոյութեան սպառնացող վտանգին։

Հայկական ուրոյն տուր, և մշակոյթ ունենալու անհրաժեշտութիւնը, և անոր հետեւնքով Ե. դարու հոգեւոր և ազգային յաղթանակը, պահանջն է ուրեմն հայ ցեղի ընդդիմամարտ կորովին, ինքնատիպ, եւ ինքնաբաւ ըլլալու իր ներքին ու անտիկ լիզին։ Եւ մասնաւոր ազգայնացած քրիստոնէութեան յաղթանակին, վտարելու համար ասորայրուական ազդեցութիւնը, և թումը կազմելու պարսկական հեղեղին դէմ։ Եւ արդէն Վառձապուհ արքայի, և Սահակ Մեսրոպի, այսինքն քաղաքական և հոգեւոր իշխանութեանց վարչինքնորու համակարգի նոյն գործին լծուելը, յայտարար նշանն է յիշեալ իրողութեան։

Սակայն պատմական պահանջի այս հարկադրանքը, որ կուգայ ապացուցանելու թէ հայ գաղափարներ ներծուլման ենթարկելու և համադրելու գործիք մըն է, և ոչ թէ օտարամուտ գաղափարներու ազդեցութեան ներքեւ տարալուծուող տկարութիւն մը, չի ժխտեր երեւք ռսկիւղարու ստեղծագործութեան հրաշալւան հանգամանքը, և չի ստուերտար այդ մեծ շարժումը յառաջ բերող անձերու անգերականացելի արժանիքը։

Սահակ եւ Մեսրոպ, հայ մշակոյթը ստեղծող, և այդ կերպով անոր կրօնական ու ազգային գոյութիւնն ու անկախութիւնը երաշխաւորող միտքի ու հոգիի այդ երկու հսկանները, մեր պատմութեան մէջ անհրաժեշտարեւելի կը մնան, և երբ մարդ կը փորձէ խօսիլ մեր հոգեւոր ու մտաւոր անդամատանը այնքան իմաստուն և խորունկ կերպով մշակող այդ ամուրի մասին, կ'զգայ թէ բառերը կը պակսին անոնց նկատմամբ արտայայտելու իր խորունկ երախտագիտութիւնը։

Անոնց կեանքի մասին դժբախտաբար շատ բան չենք գիտեր, կենսագրական քանի մը հակիրճ գիծերէլ գատ: Մեր տոհմային պատմիչները անոնց գործին նաքազատելովը սքանչկացած, մոռցած են միշտ բերել մանրամասնութիւններ անոնց կեանքէն: Թոյլ տալու համար կործնա, որ տպագայ հրախտուկէտ սերունդները անոնց մեծ գործին արդիւնքներովը հիասքանչ՝ այդ լոյսովը միայն դիտեն զիրենք:

Թէ ի՞նչ եղած է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անհատական բաժինը գիրերու գիւտին և Սուրբ Գիրքի թարգմանութեան մէջ որոշ կարելի չէ ըսել, սա միայն ստույգ է: Թէ միտքի ու հոգիի այդ երկու տիւտանները՝ չըլտպատուած հոյլ մը գործակիցներով՝ ծնունդ տուին մեր օսկեղարու հրաշալի մշակոյթին:

Անոնցմէ մին Ս. Սահակ, արժանաւոր զաւակը իր մեծանուն հօր՝ Մեծն Ներսէսի, իր դաստիարակութիւնը ստացած էր կենսարկիւն և Բիւզանդիոնի հոգակաւոր ուսումնարաններուն մէջ, և իր դարու ո՛չ միայն հայ, այլ շատ մը յոյն գիտնականներէն գերազանց էր իր իմաստութեամբ, սրբութեամբ, և տրտաքին գիտութեանց և լեզուաբանութեան իր հմտութեամբ: Ծանոթագեղ այս գլուխին քով կը սաւաւանի հանճարեղ միտքը Մեսրոպի, հոգին հայ աշխարհի վերածնութեան, որ իր կեանքով, գործունէութեամբ և փառքով անբոժանելի է Ս. Սահակէն: Ե. դարուն, և բոլոր ժամանակներու պարծանք եղող այս զոյգը, սիրով և տաժանքով տքնեցան, և հրաշակերտեցին գիրերու գիւտը, և Սուրբ Գիրքի թարգմանութիւնը, որ նախընծայ երախայրիքը եղաւ գիրերու գիւտին:

Գիրերու գիւտը, և Ս. Գիրքի թարգմանութիւնը, նոր դարագլուխ մը բացին մեր պատմութեան մէջ, ծնունդ տալով սղգայլին ու կրօնական ճոխ մշակոյթի մը: Բազուկեցան դպրոցներ, ուր հայ լեզուն հայերէն գիրով առաջին անգամ ըլլալով հնչեցաւ հայ ուսանողի միտքին ու հոգիին իր առոյգ ու օսկի հնչիւններու քաղցրիկ ներդաշնակութիւնը, հոն գծագրելով ցեղին հոգիին հրաշքը՝ դարերու մէջ սղգմատուրուած:

Իսկ Սուրբ Գիրքի թարգմանութեամբ, հայը կարծես թէ նոր քրիստոնեայ կ'ըլլար:

այս անգամ միայն թափանցելով կրօնական ու բարոյական այն մեծ խորհուրդին որ Քրիստոնէութիւն կը յորջորջուի: Աւստոտեածային խորհուրդը իր վսեմ և սքանչելի պատգամներով, հայ լեզուի ոսկեղէն բառերով գեղեցկացած ու պարզուած՝ եկեղեցւոյ խորաններէն մանանայի մը սըրբութեամբ ծաւալեցաւ հայ հոգիներուն մէջ, զանգեւու համար հոն մեղքը հաւատաքին, և նեկտարը հայ հոգիին:

Միջնադարեան անանուն հեղինակ մը խօսելով այս սրտագրաւ երևոյթի մասին կ'ըսէ. «Բակուեցաւ հայուն կապուած բերանը, փարատեցաւ մէզը, և հոգեւոր ծիծը իր կաթը ջամբեց»: Յիրաւի գիրերու գիւտին, և Սբ. Գիրքի թարգմանութեան շնորհիւ, ցեղին մէջ թաքնուած ուժը արտայայտուելու լայն կարելիութիւններ ունեցաւ: Վասնզի անգիր ժողովուրդը մանուկի կը նմանի, որուն համար կանգ տուած է ժամանակը. անկիտ միշտ իր անշփահանս վիճակի մէջ կը մնայ, վասնզի չի կրնար սորվիլ և ստեղծագործել:

Աբ. Գրքի հայկական թարգմանութիւնը, հայ լեզուի զարգացման պատմութեան մէջն ալ ունեցաւ իր մեծ նշանակութիւնը: Արարատեան օստանիկ բարձրաճը իրբիւ իրօտն լեզու արքունիքին մէջ, և իբրեւ դասար լեզու սբ. Գիրքի, և ուրիշ ինքնագիր և թարգմանածոյ գըրուածներու մէջ, հեղինակներու և թարգմանիչներու կիրթ ճաշակին և մեծ հմտութեան շնորհիւ կոկուեցաւ, հարստացաւ և ազնուացաւ, իւրացնելով յոյն լեզուի գեղեցկութիւնն ու պարզութիւնը, եւ հայ հոգի ու միտքի ինքնուրոյնութիւնն ու տաքութիւնը:

Եթէ հայերէն սբ. Գիրքը կրցած է կոչուիլ թարգմանութեանք՝ իր այդ հանգամանքը իր պարտի ան առաւելապէս հայ հանճարին, ու հայ լեզուին տոհմիկ առաւելութիւններուն:

Ամէն գիրք որ կը թարգմանուի կը տուժէ, և կը մերկանայ իր շատ մը ինքնուրոյն արժէքներէն. մինչ Սուրբ Գիրքը հայերէնի թարգմանուելէ վերջ, ընդգրկին հաւասար արժէքի մը վրայ մնացած է: Այս պարագան փաստ մըն է ինքնին մեր ժողովուրդի նորաստեղծման, և արժեքներ վերածելու կարողութեան: Սուրբ

Գիրքը մեր լեզուին մէջ թափուելով, շատ բան առած է հայ հոգիին ու միտքին ար-գասիք հանդիսացող մեր լեզուի բարե-մասնութիւններէն, ու կէս մը հայացած է-այդ է գլխաւոր պատճառը անշուշտ իր անմիջական ազգայնացման, և հայ կեանքի հետ իր սերտ առնչութեան:

Գիրքու գլխաւոր, և սբ. Գիրքի թարգմանութեամբ հայը դտած էր իր գոյութեան և յաւերժացման կոտեանը, և Սահակ-Մեսրոպ չէին սխալած իրենց յառաջագործութեան և ակնկալութիւններու մէջ:

Սակայն մեր պատմութեան մէջ, սբ. Գիրքին հրաշքը ասկեղարէն վերջն է որ կ'ըրպարծուի: Աւետարանի մասնանիքը հայկական ընդուն դաշտին մէջ հրաշալի փթթումներ ունեցաւ: Աւետարանի շունչով կազմուեցաւ իր ազգային նկարագիրը, և իր ներքին լոյծ կեանքը ինքնուրոյն զորով ստացաւ, և հայ ժողովուրդը քրիստոնէական դաստիարակութեամբ նոր կաղապարի մը մէջ թափուեցաւ, ան բարձր նպատակի մը պատրաստուեցաւ, և վսեմ անձնագործութեամբ ու գիտակցօրէն կրից իր կոյտմին խաչը պատմութեան մրկա-յոյց դարեւուն մէջէն:

Հայուն ինքնութիւնը իր սբ. գիրքով տարալոյստուած է, ու կ'արտայայտուի, հայ քնարը անոր ներշնչութեամբ կը պարտի իր վսեմ թռիչքները, և հայ գրականու-թիւնը իր ինքնաբոյր գեղեցկութիւնները: Հայ կեանքի սիրտը եղած է ան, կեդրոն հայ քաղաքակրթութեան:

Հասկնալու համար տակաւին այդ հը-րաշքին մեծութիւնն ու փրկարար գերը զոր հոյ մը մարդեր իրագործեցին հայ հո-րին վրայ, պէտք է քուլի հայոց պատ-մութեան մէջէն, ըմբռնելու համար ան-մատչելի ու կախարդական զօրութիւնը սբ. Գիրքին, որ անխորտակելի պարբալի մը պէս միշտ վհան եղաւ հայ հոգիին, և փրկարար լատը մեր պատմութեան ա-րիւնտ ծփանքներուն վրայ:

Տակաւին Սահակ — Մեսրոպի գերեզ-մաններուն վրայ մամուռ չնստած, արդէն խաւարածին ուժեր կը զինակցին հայուն գէմ, և կը բացուի արիւնաներկ էջը աւարայրին, ուր վարդանները անմահու-թեամբ, և շնորհները արեւնի մկրտու-

խարհի փափկասուն ափէնները իբրեւ գե-րագոյն միթարութիւն իրենց խոցուած հոգիներուն սաղմոս պիտի կարգային, և հայ զինուորները Մակարայեաց սրինա-կէն ներշնչուած պիտի մարտնչէին, այս-կերպ իրագործելով Ոսկեդարու ստեղծա-գործութեան իտէալը: Աւարայրի զիւցազ-նամարտը փորձն էր Սահակ-Մեսրոպեան յաղթանակին: Աւարայրով ապացուցուե-ցաւ թէ հայը տիրացած էր իր մտաւոր ինքնուրոյնութեան և հոգեկան անկախու-թեան:

Անկէ վերջ այլեւ հայը կարմիր պա-հակն էր քրիստոնէութեան՝ Առիոյ մէկ խուլ անկիւնին մէջ, դարեւ խաւարին և մարդերու գաղանթեան դէմ:

Եւ անկէ վերջ քանի՜ աւարայրներ, արիւնի և աւերի քանի՜ դարեր, եկան ու գացին, գահեր հիմնուեցան ու խորտակ-ուեցան, շատ անգամ սպառելու չափ կո-տորակուեցանք մեր դարաւոր պատմու-թեան երկար և տաժանագին ճամբորդու-թեան ընթացքին. ոչ բանակներ կրցան մեկ փրկել, և ոչ նիւթական ու ֆիզիքա-կան առոււկութիւններ, բայց Մեսրոպեան գիրով յաւերժացած գաղափարին թլաց-քը, ինչտ արարչագործեց մեր ծիրարծ է-ութեան խորը, յարատեւելու ներքոր բախ-տի մը շաղկապուած՝ կանգուն պահելով զմեզ դարերով կորուստի զառթափին վը-րայ, երբ մեր քով ապրող շատ մը հզօր-ներ, վաղուց արդէն կը ննջէին ժամանակի գերեզմանին մէջ:

Հայուն Սբ. Գիրքը իր եկեղեցիով հո-վանաւորուած՝ իր գոյութեան խարխիւրը դարձաւ. հայը կորսնցնելով Արշակունեաց Բագրատունեայ և Ռուբինեանց թագաւո-րութիւնները, ստեղծեց իր հոգեւոր իշխա-նութիւնը՝ Արարատեան, Արծրունեաց և Կիլիկեան հոգեւոր աթոռներուն շուրջ. ուրոնք իրենց կազմութեամբ Հայուն պետա-կանութիւնը եղան, առանց պետական ի-րաւունքի, առանց զօրքի և օստիկանի: Հայ եկեղեցին իր վրայ իշխող պետութիւն-ներու մէջ ծածկուած պետութիւնը եղաւ, բարոյապէս թագաւորելով մարմնաւորա-պէս հալածուած և ընկճուած հայ հոգի-ներուն վրայ:

Սակայն անցեալ բոլոր դիմագրաւում-ներէն և մարտնչութիւններէն վերջ, ցաւալի

է ըսել թէ այսօր մենք նորէն կ'ապրինք մեր գոյութեան պայքարի ողբերգութիւնը։ Ներքէն մին։ և այսօր դարձեալ Սահակ—Մհարոպի ժառանգութիւնէն զատ ոչինչ ու—նինք իբրև նեցուկ մեր գոյութեան։ Եթէ կ'ուզենք իբրև ազգ և իբրև ժողովուրդ յարասել պատմութեան մէջ, պարտինք գուրգուրալ այդ արժէքներուն վրայ, զորս մեզի կ'տակ թողուցին Սահակ և Մհարոպ։

Այդ կերպով միայն յայտնած կ'ըլլանք մեր երախտագիտութիւնը հանդէպ այն մեծ հոգիներուն, որոնք բախտորոշ օր մը հայ հողին վրայ հրաշակերտեցին մեր ոսկեղարը, որ մեր գոյութեան կռուանը եղաւ։

ԵՂԻՇԷ՛ ԼՐԴԻ. ՏԵՒՏԷՐԵԱՆ,

ԵՐԲ ՀԻՆԵՐԸ ԿԸ ԿԱՐԴԱՆՔ

ՍԱՆՏԻՍԻԹԻԿ ՄԸ

Անոնք որ, մեր օրերու մտահոգութեամբ, աչքէ կ'անցնեն մեր տարեգրութիւնները (annales)—ուրիշ պիտակ կարծես քիչ հարազատ պիտի գոր մեր հին մատենագրութիւնէն մեզի հասած ժառանգութիւնը տրտղութեամբ, գէթ իր ստուարագոյն մասին մէջ— թուղթերուն չտուածը, սքօզածը պիտոյնելու հաճոյքին կապիւնով նաև անզրագոյն փափաքներ՝ մեր անցեալը հիշող տեսնելու, հասկնալու, անոնք քանի մը տարուայ այդ ընդերքային ընտանութեան շնորհովը, հաստատուած կ'ընեն մտած ըլլալու տարօրինակ շիրմատանէ մը ներս, մեր երկրին պէս ընդարձակ բայց մոխիրով պատանուած։ Այս զգասթիւնը այնքան զօրաւոր է որ խորացողները ընդ միշտ կը ձգէ իր կնիքին տակ, զանոնք անատակ ընելու աստիճան աղբիւն հիշող ընդգրկումին։ Շիրմատան մը, գործը Սրուանմտանցին։ Ուր,— տարածեցէ՛ք դերանունը դէպի մարդոջութիւնը ձայնապատումին— դարբարան, մատուռ, քար ու խաւարք փոխարինուած ըլլան էջերով, գլուխներով, հատորներով, մանրակրկան աշխարհի մը բարեքին, անթուան յոյսին ընդ մէջէն։ Յաճախ, ձեռագիրը ուր արջունք ու մոմի պողունք տառած սրբութեամբ պէս կ'այրին մէկէն երբ մեր նայուածքովը կը լուցնային, ու քանի մը հարկ տարիով ձեքայած տպագրին թուղթը՝ որ իր բաժպակը կը մատուցանէ թերևս մեր արջունքին, և հնօրեայ, ապաօրինաբով պատկերներ և զփայտ, նիւարասիւն գիրերը, պատկերները.— բոլորը իրենց նպաստը կը բերեն, արթնցնելու

մեր մէջ մեռելական զգայութեանց հանդէսը, շիրմած քաղաքներու, երկիրներու և մշակութիւնների փրկութիւնը, իրենց կարգին ամրացնելով, լրացնելով զինչպէս պատրանքը։ Ժլւրդ դարու տըպագիր մը տխուր է հինգերորդ դարու ալօթքի մը նման։ Ու այս պատրանքը հիշող չէ՞ դարձեալ մեր գերեզմանատանց համար ալ։ Երբու կանգուն հասակով քարի մը երբեմն ինչ անբաւարարներ կը յանձնենք մենք։ Ով որ Դուրեան սրբադանին շիրիմը այցելէ (Ս. Փրկչի վանք, Մուսուղէմ), չի կրնար հաշտուել թէ անոր ներքե կրնայ պարտելիլ անհուն անոր զուխը, լոյսի ու գիտութեան սրբազան սափոր ուր այնքան խորունկ մտածանքներ փայլակ փայլակ վառեցան կէս դար շարունակ։

... Մատենագրական պրպտումներ կրբեմն զիս ալ մղեր են ձեռնլատտան։

Ու ամէն անգամ որ աշխարհի եմ գէմք մը դուրս հանել գրբերուն կոծ կոծ մոխիրէն, ու հոսկիմով ու տեսնիլ անոնց արապէսդին տակ թաղուած հոգիները, զգացք եմ պղտորուելը նայուածքիս։ Գիրն ու գրբեզմանի փոշին լծարդ են իբրաբու։ Խորունկ և անդաման կակիծով մը կը խառնենք նոր փորուած շիրմի մը անհունը ու հին ձեռագրի մը սև արիւնը, գրբերը Շատ անգամ, քանի մը է՛լ, կիսաշարեան ողբերգութեան մը կամ հերոսական նուիրումի՝ իբր պատանք ու վարչամակ։ Երբեմն տող մը միայն, որուն երկայնքովը քու միտքդ պիտի զետեղէ քու արիւննէդ նախարարի մը, երկսկզպոսի մը, արքայազունի մը կամ գեղջուկի մը յիտուն տարիները հիւսող արնոտ կուտը, տարբեր նման անոր զոր նետեր ու կարկանդակ ետին։ Ու խորիլ որ գրբէի մը երկու հարիւր էջերուն խորը կը պառկեն երկու հազար տարիներ եթէ ոչ աւելի, առնուազն՝ հարիւր սերունդ։ Ու ասիկա՛ Աշայստանեայց առիաւրհիմն, առանց վերագիրի։

* *

Ու, քիչ գէմք, սրբազաններէն կամ աշխարհիկ փառքին պատմուհանովը պնդանալորներէն որ ունեցած ըլլայ իմ վրայ հոյակապ, ալապէս ծերանաւոր, ու իրմով միայն կարելի թախտութեան մը այն խռովքը որով զգեստաւոր կը հանգչի թուղթերուն ծոցը մտա հարկարամայ եղբարափա գործունէութիւնը Սահակ Պարթև հայրապետին։

Մեծութիւնը, տուրքերու, արժանիքի, ներքի, բախտի կամ չբախտի հարցեր չեն որ զոգանակը կը մնան աս քիչ մը բոմանթիք խռովքին։ Անցեալը կը քառէ շատ մը մեղքեր երբ դարբիններ ամէն կրնալուտքէ չուռնաարան անոնց չղղթաները ինչպէս է պարագան Արուստաղի հէքաթին մէջ, Ու մահուան մէջ մարդիկ համակերի են առ հասարակ։ Միւս կողմէն, ինչ մը կարծիք որ այդ խռովքը ըլլայ ենթակայ, մատով մը գոնէ պարտական, մեր պատմութեան այն ընդհանուր, ընտանի եղանակին որ մեր ազգային մեծութեանց գանկերը սուրբի անխուսափելի լուսապատկերներ կ'արժանացնէ, աղեղօրէն ու հաճանչօրէն։ Ինքն

իրեն, միայն ու միայն մարդկայինն կհեղանահեղափն (sous le signe de l'humain), — վարի էջերը փորձ մը կը կազմեն այդ եղանակը արգարայնող — ու ազատագրուած՝ մեր պատմիչներուն սխրալի վերադարձներէն, այդ զէ մը տեսակ մը ծանր, տըքուիտն ու երկնախոր խորհուրդ կը դառնայ, շըքեղ խտացումներէն մէկը լինելուքնան, մանաւանդ տեսողութեան այն համատարփ, համախն կերպին, օրտազարկին որ մեր ժողովուրդինն է եղեր, սանկ երկու հազար տարիէ ի վեր, պատմական շուրերու ամբերուն: Քիչ զէմը, որմէ տիրական բաժին մը, հողի, զգայարաններուն, տառապանքի մէջ մեծութեան ու արկութեան, ճակատագրին զէմ լըջութեան, քաղցրութեան, կիւղութեան, այնքան խոր կերպով հաղորդ դառնայ ցեղի մը իրական, անտարազիկ, անվերաձեկի զգայականութեան: Որ անոր անցեալը կերպազրէ, խորհրդագրէ, ու այդքան կանուխէն յայտնաբերէ իմաստը իրմէն վերջ հոսելիք հազար ու հինգ հարիւր տարիներուն, իբր սրբազան լոկարիթմ, նետուած՝ մեր պատմիչներուն էջերուն, ու բացատրէ զմեզ մեզի նորինիս, մանաւանդ հիւսս, սա աշխտի ամպարագիծ գծաքիչն իսկ ծոցին, մեր անդունդին վերեւ կանգուն, բունկած օրինին նման չմոռնող յոյսին: Չեմ գիտեր, ներսէս Աշտարակեցի մը, Խրիման մը, ուրիշ բաժակ առին սա կեանքէն, քան ան զոր բունպղբեցինք Սահակի շրթներուն, այդքան կանուխէն, կը կրկնէմ ասիկա: Ու այժմու Հայրապետին ողբը ինչպիսի կը տարբերի Սահակի կոծէն, զոր մեր թուղթները հաւանաբար աղճատելով արձանագրած ըլլալու են, նախարարներու արքայազու ժողովի մը առջև, ուր այսօրուան մեր կիւրքերը, անհասկացողութիւնը, նախանք, ատեցողութիւնն են որ կը բարբառին, այն եղիւրական հաւատարմութեամբ որ սեւ զօշոններու կանտապիրն է մեր գլխուն վերեւ:

***

Մօտ հարիւր տարի:

Այո՛:

Բայց դասական այդ կէտիկին առէք առաջին թելը, հայերէնքէն հեռու տեղ մը, մաքի նոր ու հզօր վառարանի մը մէջ որ կապարովկէացուց կեսարիան է այդ օրերուն (Դ. դար): Հիմա զրօնար է վերադարձել չըջանակը, նախարարական բարեքունտ տարօրինակ բարձրը, իր լիւթման մէջ տեսնել կարենալու համար դարուն ընդարձակ, այլապէս հաւատարապաշտ օգին, նոր կըսնքի մը ամբողջ միսթիլլը երկնայադար այդ կիւնցալը որ մեր հայրապետներուն պատանուութիւնը, թարգմանիչներուն երիտասարդութիւնը կ'առնէ կը տանի ընկի սահմաններէն շատ անդին, ազգայնական խտացումներէն բաւական առաջ: Այսպէսով է որ Գրիգոր Պարթևը մեծ իր քրիստոնէութիւնը պիտի հաշնի, անխորտակելի մանաւանդ անկապտելի զբանք մը պէս ու պիտի դառնայ քաւելու իր հօր մեղքը: Այսպէսով է որ այդ Պարթևին շառաւիղէն ուրիշ մը, Դ. դարու իր ամենամահն ու մեծ ներքիցը, հրապալ իր

նախնիքներուն հետքերն ի վար, զեռ ամանակ տիւքը, պիտի թարթալի խորհուրդի, ներշնչումի տաճարներէն ներս, ըովիլը ունենալով մատաղատի ուրիշ մանուկ մը, ան ալ ուրիշ շքեղ տոնի մը ամբողջ վարդն ու պահար: Մամիկոնաններուն Սանդուխտը, երկուքով Վառուեալ համար հայրենիքին ազատագրութեան(*) սրբազան գործին:

Իշխանական տոնմէ, քանի որ պարթև, բայց այլապէս վիպական սա ծնունդը Սահակին չի բաղդատուիր արքայազուններու կամ նախարարազարմ տղոց պարտադրուած պատանգութեան, ինչպէս է տաւած չըջանէ շատ սա արքայորդիներուն: Թող զայ աշխարհ այդ մանուկը, մեր մէջ մինչև այսօր անգոյց որքան սրտառուչ պայմաններու հանգէտով մը. — այդ ծնունդը, ինքնին քերթուած, գեղեցկութիւն, փորձուրդի կոկոն մը մեծ տեսիլքէ մը, հօրն ու մօրը բացալու մօրեն իրեն վերեւ ամբարձիկ, երբ անոր հայրը, պատարի — գիրքերը տասնը հինգ կամ տասնեկէց տարի կուտան ներսէսին երբ անկա կ'ունենայ Սահակը — ու անոր շատ մանկամարդ, գրեթէ պատանի իսկ համարուող մայրը(**), կ'ուսուցնի, իմաստի մեղաքով մայրը կեդրոնին մէջ, Աստուծոյ խօսքը ու ապագային պատգամը, հաւանաբար մեծ մազաղայներու վրայ պառկեցնելով նորաձինը, օրանի փոխարէն, ու աշխարհէն առաջին չփուսը անոր հայրիկայնով գրեքերու կողքերէն: Մեր պատմիչները քանի մը տող միայն կուտան սա զմայլելի տեսիլքին որ խորհրդանշի մըն է ցեղին հոգիէն, այնքան թելադրիչ որքան ըն-

(*) Փաղսական իմաստը, զոր կ'ուզեմք խորացնել մեծ հիմն, այդ բառի մէջ, այդ օրերուն կ'ընկղմի միւսիկ, կոմսական փրկագործութեան այլապէս րնդարձակ յաղցի մէջ: Հնուվէական մեղաքից մասնայատկ մէկ կողմը, սա քնդհանգակածութիւնը, առաջ՝ կայսրերուն լուսապակովը. Բիւստոնութեան հետ՝ երկինքին հմայնութեամբ: Մերինքեր, մանաւանդ Դ. դարու կիսուն անուն աշխատանք ունի այդ մեղաքը արածելու, արմատացնելու զեռ խորհուրդը հոգիներուն մէջ մեր տոնմներուն: Գերազանցապէս սրբազան սա մըստնորդիները, որմէ կ'սկիզբ կ'առնէ բարգմանութեան հարցը: Ասկէ զէպի գիտելու զիսր նաքան պարէ է գրեթէ:

(**) Մամիկոնեաններու Սանդուխտն է այդ աղիլը, Սահակէն յետոյ հազիւ ունի մը արի կեանքի արմանացած. բայց որմէ կարճ սա գեղեցկութիւնը չեմ գիտէ ինչու կ'երկարեմ վար, զէպի առաջին սուր զէմը մեր պատմութեան կիսներուն, կապելու համար աներեսանք, Աստուծոյ հուրհաղ քեռես կամու ինգրիւնը սպառած մանկամարդ մայր, ճանապարհեան նոյն ժողովից մէջ՝ որով փաքուած կը պառկի մայրալըկայ կայսր Հայաստանի արեւմտեայ, Սանատրուքի դուստր: Քասնէն զայ վար գեղեցկան իշած սրտառուչ սա մայրը, որ խորան էր եղեր հարս րամայ փառքի մը, զիպական օրհան հայ, կը սպասէ զինքն ապրեցնող մասններուն: Ու ուրաջան մարտնորդներ մեր հոգիին որմէ նման ժողովներ են բուսել, խորհուրդն ու վաճարածական խաղաղութիւնը:

դարձակ: Ուսի՛ր օրանին պակսի՛ր մեղի: Տեղը ու-
րիշ օրան մը: Լոյսի մեր ծաղաւն է ասիկա, զբը-
ռած մեր պատմութեան մեծ անկիւնազարձին
եւրա մ պիտի դադրինք բաղաճակնան մեր գիւրնի
բայց պիտի շարունակենք մեր բուն գերը, ազ-
րեղուն աշխարհն զօժուար, զճնշակ բայց այնքան
ալ սրբաբան պարտքը, մեր երկրին իմաստին,
մեր կրօնքին առքին մէջ՝ զմեզ գինազարդելով:
Ու խօսքը բերելով իր մեկնութիւն կէտին, գիտէ՛ք
աւելի աշխուհական, անշամանդաղ մեծութիւն քան
սա ննգետասանամայ պարմանուհին որ ձգած իր
ապարանքն ու նաթիշանները, իր տարիքին հա-
մար այնքան անհրաժեշտ ուղորտը հոր, մօր, քը-
րոյ՝ ու եղբայրներու, ինկեր է օտար ջաղաճ մը,
ու ամուսինին կողքին իր հոգին կը փոխադրծէ
ու իր միտքը կը հանդերձէ, նոյն ատեն օր
օրինելով իր ամէնէն սուրբ մասերէն մեծագոյն
մէկ զէմքը իր ժողովուրդին, հաւանաբար նոյն-
քան միսիթէ կրակի մը մէջէն, մայրութեան ան-
հաս վառարանին այնքան վաղահաս զբաղով այ-
րելով, ժողովուրդը պիտի ըսէր, մեկնելով Նրժ-
ուար չէ իր մանը գոհի մը վերածնլ, այդ այնքան
քննուլ բայց արնաշաղկապ երկունքը սկիզբ առ-
նելով զինքը սպասող հրանդուլութեան: Նոր չէ
որ կը մեռնին պարման մայրերը, ուրախ ալ, ա-
ղիխարը զարուստմեքով ալ: Բայց ինծի կուգայ
թէ բոլորն ալ իրենց զաւկերներուն մարմինին
մէջ կը թաղեն իրենց սրբապան կարօտը սա աշ-
խարհէն:

Ու, պէտք է կրկնել. — իր արժանաւոր լըը-
շութեան մէջ կը զգա՞ք խռովը, սխալի, համ-
բուրելի վիպադանութիւնը սա ծնունդին, որ, վա-
ղանշաւոր, գրեթէ վիտապական կամ հնգամատե-
նական պատմութիւն մը կը թուի կրթած զալ մեր
թուղթերուն, իր գերիրական բայց պատմական
փաստն ալ պահելով կանգուն ու, մեր օրերուն՝
իր լրիւ արտայայտութիւնը հազած պատգամ մը
կը դառնայ, աշխարհն ի վար ու վեր սիրուած
մեր երկնես ուսանողութեան հանդիսին մէջ: Նրժ-
ուար իրականութիւնն զոր ցեղին ներքէն կը պաշտ-
պանէ (*), իր անշայտ խորհուրդին սպասին հա-
մար, քաննէն վար սա տարիքին մէջ, պատկերը
սա վատարանդի ամուլին, այնքան խոր կերպով
հայեցի, ու նոյն ատեն յստակ ալ խորհրդանիշ
մեր ժողովուրդին սպասող շրջափոխութեան, ին-
ծի համար կը պատմէ մեր տարեգրութեանց ա-
մէնէն յուզիչ գեղեցկութիւններէն մէկը:

(*) Ուրիշ չեղան դարձեալ միւսները, Սահակին
մօս ա հեծ, եւ կամ շատ վերջ, որով, դարձ դար, ու
ո՞վ սրտաուլ միամտութիւն, մեր անտուրազոյն կոր-
ծանովէն ծեփ ալ, րաւ կ'ուզեմ այսօր, հեռազած ի-
մասե՛ծ ամնոսն, աւելի ճիշդ զայն չարգաստուող ի-
րենց երկրէն, հեռուելու համար աշխարհի արձակու-
թիւները, հագուսպին ալ ծաղիկին ի խնդիր: Որով,
ի հեծնկա ամէնէն դժոյժ պայմաններն պիտի ծան
փառքը մարտիմեռուն, մեր մեքի գուպար գուպա-
րելու համար Բաւարքի քեմալներուն ընդդէմ Ու մեր
քաղաքին շախմատովէն ծեփ ալ պիտի շարունակեն
ողջ պանին հողիկի ճակոթը, միշտ դարձ դար, մեր խաւ-

մեկ, ուսանողի մը սենեակին մէջ, մեղանիւ
ու մազադաթին հոտերով: Գերիլայանացած միա-
զամածէ մը ինչպէս: Ուրեմն, աշխարհէն անդրա-
նիկ պուրջ օդին զոր իմաստը, խորհուրդը, եր-
կինքը կ'ընեն յազգեցուն: Ծծել, կաթին հետ ու
կաթին մէջն իսկ, երազը, հայրենանուէր բնադ-
ղը, զահաբման կամ նահապետութեան շա-
նագիր օրան, որ պիտի հնգիտառանամայ մօրը
կուրծք խորան կը հանգերձէ մերձաւոր պատա-
րակն — ո՞վ սրբապան, անրազատելի գեղեց-
կութիւնը մայրերուն, երբ կը համբուրեն իրենց
զաւակները, մահուամբ վարչամակուած, ու իրենց
պարմանութիւնը, մարմինին ամբառութիւնը կը
բաշխեն խանձաբուրէ մը միսին, իրենց չաղբածն
ալ բարդելով անոր — Ընկել: Մարմին հաղելով
մօրը մարմինէն ու հօրը աչքերէն: Ու միտքուն
հեռմակ հողին մէջ՝ ոտառելը ընդունելով զինքը
ծնողներուն հոգիին, անտես բայց իրական հրա-
քը մեր միտքին որ իր սկիզբը կ'ընէ թերեւս մօրը
ստինքէն: Ու երկէն: Ու աղօթքէն: Որոնք օրա-
նին վրայ ձայնի երկինք մը կը կամարեն: Ու
հայրենիքին հեռու նկարներէն որոնք կաթին հետ
ու նայուածքին հետ անոր ներքը կապիկ կապիկ
կը բարձրանան, ըլլաւ ու համար մեր լիւնները,
գետերը, լիճները, ամբողջներն ու տաճարները,
հայաստանեայց աշխարհին ամբողջ խորհուրդը,
արցունքով, ժպտով չաղապանին պնդմէն՝ զէպի ան-
խորտակելի հոգեյառակը մեր նշաւոր նշխար-
հայրենիքին: Ամէն մարդ իր հայրենիքն է, ամ-
բողջութեամբ:

Ու սուրբերը ինչպէս պարզուկ հոգիները,
հօրները ինչպէս վաղամեծ տղաքը կրկին տակն
են իրենցմէ մեծ այս օրանքին: Վերլուծութիւն ան-
կարող է սպասել կենսանք մանկան մը զգայու-
թիւններէն: Ու մանուկ մըն է Ուսանող, մեր բու-
լորին պէս:

• • • Ու, որքանալ:

Վիճակներ կան որ կ'ըսուին, անանց ընդգր-
կուելու: Որբութիւնը մէկն է անանցիւ:

Ու, ճակատագրին թախին անհոգի սալ պիտի
չլքէ իր որբը, հաղիւ քայլ փոխող ու բառ թոյ-
ւող այդ մանկիկը, մօրը կուրծքէն պիտի անցնէ
օրբի լիւս կուրծք մը, մեծ հօրը ծոցը, հաւա-
նաբար արշինի տառապանքի մը խորը: Ու երիտարի
քամակով դառնալ պիտի շայտառանմայ Սխալա-
նը, անոր ամէնէն խորունկ, թելադրական ու
ինքնատիպ համապատկերներէն մէկուն սիրտը,

խլով մը ենցուկելով այնքան սիրեաց պայծառութեամբ:
Բոյր յոյսի խաղաղութներ, իմաստի գեղմիկ մուտը-
ները, հին ու նոր, հայաստանեայց աշխարհէն: Որով
երբեմն անգարծ տարուեցան իրենց իսկ հուրէրն ու քա-
նեցան օտարներու պատմութեանց վեճել: Ուրիշներ,
յուսպեցող, դարձան ծե, խառնուելու, ուրաքուելու,
զանգաղ ճանապարհներն ու տնտեսայ լիւրիմ, որով
մեր վարձատրութիւնը եղան շատ յանախ անանց վա-
սկիցն, հինգեղեղեղէն մկնէն Բանեմեղը դար:

Տարօնի դաւառը, հոն շինելու համար նոր պլոտ-կաւորող իր մանկութեան առաջին կապմածը: Մեր անդրանիկ, մինաւոր ու հանճարային մանկութիւնը, Տարօնի հովոցներուն ու զաշտագեղ ձմերոցներուն մէջէն պուտ պուտ, հիւլէ հիւլէ քաղելով ինչ որ աւելի յետոյ պիտի կոշուի մեր հոգին, այն ինքնաթափան, զրեթէ աննահանջ հայութիւնը Մուշին ու Սասունին, որոնք զարեբով կոռուեցան «աշխարհախումբ» բանականութեւ զէմ, զէմը մանաւանդ հայրենաքանդ սերմերուն ու մինչև երէկ, մինչև Տարագրութիւն՝ նշանախեց մը բան չէին գիշած գերութեան, օտարացման ատամներուն, խօսելով երկու հազար տարուան կոշկոռը, ժանգը պահող լեզու մը, բայց մանա-

ւանդ միակտուր աղամանդի մը պէս պաշտպանելով ինչ որ լուսաւորիչ մը զրած ըլլալու էր անոնց ներսը, երբ ջորիներու քամակէն իջնելով տանալներու հիմերը կը փորէր անոնց հողերուն ու հողիներուն ներսը: Տարօնի աշխարհ, այսօր բառ ես գուն, գուցէ աւելի օժգոյն քան Նիսն ու Բաբիվը, մեր տղոց բերնին:

Շէքեթ:

Գիրքերը այսպէս կը պատմեն Սահակ Պարթևի ամենէն զօրաւոր տարիները, որոնք նոյնն են մեր ամենուն մէջ: Անոր հոգին կը յօրինուի Սասնոյ լեռներէն:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՏԵՍԻՒԼՔ

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ

Ու տեսիլք էր . . . :

Խորհուրդին մէջ վեհաբանին,
Ժամանակը մըսեր էր խորն իր մըրափին.
Եւ արծաթեայ երկու ջահեր, մըթութեան մէջ
Կը մաղէին Տրմոյն շողեր:

Ու որմերուն վարագոյրին կըսաւր գործ
Լըռութեան մէջ կը թօթափէ մըթութիւնը իր ծալքերուն:
Եւ յովազի զոյգ մը մորթեր՝ սիւներն ի վար
Յետին նըշխար իր արքենի արքայասպաս գերդասանին:
Մագաղաթի դէզի մ'առջեւ, ուր փետուրէ գրիչ մը հին
Խըղմըսանքի խայթի մը պէս
Ըսուերին մէջ կը սըլաֆուի,
Վաստակաբեկ հայրապետը որմերէն դուրս,
Իր նայուածքին տուած թելերն իր հոգիին,
Անհունն ի վար ծամանակին
Լճու կընկըլմի . . . :

Մագաղաթեայ իր հընամոյն դէմքին վըրայ,
Ուր տառապանքն իր պատմութիւնն է մեհնագրած,
Ըսուերն ու շող,
Կը գողըղան հովին ներքին երազանքն:
Եւ կը պարզուի իր աչքերուն,

Ժամանակի արինագիր մասեանին մէջ
 Խորհուրդն անլոյծ ապագայի:
 Ու կը թըլի իրեն տեսնել ժամանակի անհորիւզն
 Ուղիներուն վրայ երկար,
 Գիրին լոյսով, գովքը գիրքին, յայրերգով ցեղը հայկազանց,
 Լոյսին սիրոյն, ու լոյսին դէմ
 Այրող թեւերն իր զաղվաղվումն:

Եւ կը թըլի իրեն տեսնել
 Ժամանակի ուղիներուն վրայ զբոսում,
 Մեր պատմութեան բոլր դարերուն ուսին վրայ,
 Հանգոյն ուխտի տապանակին,
 Մասեանը սուրբ,
 Յեղին լեզուն, ցեղին հոգին խորն իր ալին զանձարանած՝
 Կ'երթայ սրվտել խաւարին մէջ նախասագրին,
 Արեւները անմահ լոյսին,
 Միտքի, շողի, ու հաւաստին . . .
 Եւ անցեալէն այրիացած, ծառաւանդիւծ բազմութիւններ,
 Դարերու հոծ շուրթն մէջէն,
 Իր ակունքէն կ'երթան առնել ջուր կենդանի,
 Եւ արեւէն վառնն իր ոսկի,
 Դարէ ի դար, յաւերժաբար,
 Կը թարմանայ
 Վերնծիւղով վարդը կարմիր իր հաւաստին,
 Երգը հրգօր, ամէն օր նոր, ամէն օր մեծ
 Իր անցեալին:

Ու գիրը սուրբ, շունչ առնումեան,
 Ժամանակի եղծումէն զերծ, կը բաշխուի յաւերժաբար
 Սերունդներու,
 Յաւերժաբար, մեր հոգիին ու մեր հողին
 Դաւանակութեանն իբրեւ աղբիւր . . . :

Եւ դեռ հեռուն.

— Տեսիլք է այս, վեհաբանին մէջ այգրւող —
 Ծովակի մը կապարածոյլ եղբրն ի վեր
 Ուր ժայռերը կ'իւլեն ծովուն,
 Երազ մը մեծ, երազ մը խոր, երազ մ'անեղ
 Մոնազէ մը — Նարեկացին —
 Ու այդ շունչին, կը խառնէ մեղրն իր համեմարին,
 Եւ կրակէ բառերուն մէջ,
 Մեր էութեան հալած ոսկին.
 Քանդակելով Աստուծոյ անունն մեր հայրերուն,

Աստուծային հուրին վրայ
ձեններեղով իր մեծ հոգին:

Անդին ուրիշ լընի մ'եզերք,
Դղեակի մը որմերէն ներս,
Հոգեսաւիղ սիրս մ'աղամանդ,
Մեր տառապող, ա'լ որբացած լեզուին վրայ
Կը տարածէ, արուեստահիւս պատմութեանը
Իր հոգիին:

Եւ անոր խոնջ երակներուն մէջ կը թորէ
Մահուր արծաթն իր յոյզերուն:

Եւ դեռ ուրիշ քանի՜ հոյլեր
Քանի՜ խումբեր “ընթիրներու,,
Մեր պատմութեան մըրրկայոյզ գիշերտան մէջ.
Իբրեւ անմեռ խարոյկ յոյսի,
Պիտի պարպեն
Հայ արուեստին ու հաւաստին մեղրով շաղուած
Սափորները իրենց հոգւոյն:

. . . . .
Եւ կը թըլի իրեն տեսնել
Որ դարերը կը կամարոսին
Պատմութեան մեծ համբուն վրայ
Կարծես փառքի կոթողներ պերն
Նահատակուող զարմին առջեւ,
Որ իր խոնջած ուսին վրայ
Կը տանի գիրքն աստուածաւունջ
Յօղուած ցեղին արցունքներով:

Ապագայի սրբագրաւ պատկերին դէմ
Կը յուզուի սիրսն աստուածաբեալ
Հայրապետին.
Եւ կը զարթնու իր տեսիլի յայտնութենէն:
Ապագայի շարժանկարն
Արդէն ջնջուած է իր միտքէն,
Մինչ իր գլխուն՝ մեղմ ծածանող կանթեղին մէջ,
Կը հեծկըլտայ
Մարմնուն բոցը պատրոյզին,
Պարթեազուն սուրբ հայրապետն
Վեհաբանի լռութեան մէջ
Մագաղաթին վրայ ծրուած
Կը թարգմանէ . . . . :

ԱՄՏՈՒԾՈՅ ԴՈՒՆՁՈՎ

ՕՐՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծատղ. — Ալէլուիա, Ալէլուիա
Անոր որ տէրն է Ամէնուն.

Խումբ. — Ալէլուիա, Ալէլուիա.
Անոր որ տէրն է ջուրերուն
Հաստիւր մեծ՝ անձեռագործ տաճարներուն
Մարդոց սրտին.
Ու գահակա՛լն՝ անհունափառ,
Ազամանդուած երկինքներուն
Ալէլուիա . . .

Մեծատղ. — Ալէլուիա որուն՝ արեւ բա՛րի՝ Հայաստանեայց մեր աշխարհին:

Խումբ. — Զի այց ըրաւ ան մեզ կրկին.
Դահլէն ոսկի՝
Աղբերելով շողն իր մտքին
Լ՛նդերքն ի վար խոր խաւարին
Մեր սրտերուն եւ ուղեղին:
Բարձէն լքուած, բարձիւն տխուր Հայաստանեայց հին աշխարհին
Ան ծաղկեցուց
Անգին ծաղիկն իմաստութեան,
Մատենան՝ ալ հա՛յ, նախարարաւ սուրբ իր շունչին:
Մատենան ալ հա՛յ, Մատենան համակ
Դաշնակութիւն,
Ու քաղցրութիւն,
Ու սրբութիւն:

Կապուեցակիր. — (Դեբո ժողովուրդ և ժողով յայտարարութեամբ իմաստասէր)

Երամն անա,
Ազնուական քերթողներուն,
Դալար գալար մագաղաթներն իրենց ձեռքին:

Մեծերգու. — Դուք դալարներ, դուք քերթողներ, հին մեր ցեղին նոր բարունակ.
Սուրբ, առաջ:

(Դեբո ժողովուրդ և ժողով յայտարարութեամբ իմաստասէր)

Մեծերգու. — Բոլոր, բոլոր, (Դեբո ժողովուրդ և ժողով յայտարարութեամբ իմաստասէր)
Բացուին ազատ, բացուին հպարտ
Դրօշները մագաղաթին,

(Դեբո ժողովուրդ և ժողով յայտարարութեամբ իմաստասէր)

Խումբ. — Բացուին հպարտ երեսները մագաղաթին
Ու խայտ իյնայ դէմքին, սրտին ծերունափառ
Հայրապետին, Հայոց մեծաց աստուածարեալ առաջնորդին:

Մեծերգու. — Ու իջնայ լոյս
Ու իջնայ խինդ
Խորն հոգիին
Աստուածարեալ վարդապետին,
Գրին գտիչ, կաղապարիչ մեծ Մաշթոցին:

Խումբ . — Բացուին ազատ ու ներդաշնակ
Կապերը բիրտ լեզուներուն,
Խուժ բարբառէն ասորիին
Ու հելլէնին:
Բացուին անուշ ձեր լեզուներ
Ըսել մեզի, պատմել մեզի, աղբերապէս հոսել մեզի
Առուակները անմահ բանին:

Դպրեմբ . — Ալէլուիա, Ալէլուիա . . .
«ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԽՄԱՏ»,
«ԻՄԱՆԱԼ ԶԲԱՆՍ ԼԱՆՃԱՐՈՅ» . . .

Խումբ . — Իմաստութիւնը Աստուծոյ, մարդոց սրտէն մտքէն անդին:
Այնպէս ինչպէս ինք կը տեսնէ իր անմատոյց, ջիւղ խորքերէն
Անգունդները անոնց սրտին.
Ու կը լարէ
Բայերն անոնց:
Իմաստութիւնն անմահ Բանին,
Որ կը բերէ փունջերը խաժ բարիքներուն
Վրայ երկրին Հայաստանեայց:
Պողոտայէն արեան կարմիր
Գերդաստանէն արքայասպան
Սահմանելու մեզ Հայրապետ
Լուսաւորիչ տեղն իր պապուն . . .
Թող փառքն անոր պատմեն ոսկի
Լեզուները սա զիրերուն, յաւիտեանէ մինչ յաւիտեան

Մենեգող . — Զի միտքն է գոյ, վրան արագ հեղեղներուն
Ու մարդկեղէն խօլ փառքերուն:

Խումբ . — Զի միտքը կայ, անմահ ու պերճ,
Հարստութիւն ու մեծ համբաւ,
Պայատ ոսկի ու գաւառներ,
Արքայութիւնն իսկ երկրաւոր
Երբ կը փակին, տապաստ, հողին:
Միտքը կանգուն՝ վրան թշուառ մեր փառքերուն,
Կրակէ սիւն, որուն լոյսին
Պիտի նային
Հազար ամէ մինչ հազար ամ
Այբերը քաղցր մեր զարմերուն,
Զփախնալու փոթորիկէն ու գուպարէն
Աշխարհային խուժ յոյզերուն.
Մնալ յառած կայծ պատգամին որ կ'արծակուի
Մազաղաթին երեսներէն:

Կապարճակիր . — (Մարտի 9-ը Կապարճ) Մատենան ահեղ:

Մատենակիր . — (Ռեպորտաժ Կապարճի մասին) Ահա Կապարճի մասին
Աստուածաշունչ Հայաստանեայց . . .

Մենեգող . — Ծունկի, ծունկի, ինկէք ծունկի
Առջին ոսկի
Առջին հոգի
Մեծ Մատենանին:

Խումբ . — Ծունկի առջեւ անոր որուն
Առջեւ զան դեռ պիտի ծունկի
Ազգերը մօտ, ազգերն հեռու
Արեւմուտքին ու հիւսիսին:

Մ.Ա.ՆԵՐՍԻՍ. — Թող օրհնուին մատները ձեր,
Հողէն հանող անմահ հոգին:

Խուսիք. — Թող օրհնուին մատներն անոնց
Որոնք գոյնէն ու գրիլէն, մշտամշո՞ւշ,
Ու անծանծիր ու աննուաղ՝ հոծ երկունքէն,
Տարին դրին տարիներուն,
Ու մարդկօրէն ըրին ամէն
Որպէս զի մեծ մութին խորէն, չզիտութեան սանդարմետէն
Բերեն լոյսին սա փառքն անշէջ,
Կիրքերուն Կիրքն, Աստուածախօս Մատեանն ահեղ:
Թող օրհնուին, բիր օրհնուին
Աչքերն հօօր, աչքերը սուրբ
Անոնց որոնք
Եղան լարուած, քունն հալածող, հանգիստէն վեր
Ու կեանքէն դուրս ու չը նանչցան դուլը սրտին
Մինչեւ բերին
Սա սրբազան կաթողիկէն
Իր աւարտին.
Թող օրհնուին խոնարհ դպիրն ու շինական
Պարզ բերթողներ որոնք գառնուկն ու իր մորթին
Լրին խորան Աստուածնդէն անմահ բանին:
Թող օրհնուին հեռունքէն խուրձ խուրձ եղէգ
Մեզ բերողներ.
Ու օրհնուին հօօրամիտ, խորաթափանց վերծանողներն,
Վարդապետներ ու երէցներ,
Ու թագմաններ,
Բոյորն ալ բիր, բիր բարիքով
Յիշուին առաջն Ամենակալ ու անվախճան
Թագաւորին:
Փառք ու պարծանք ձեզ առաջին
Մշակներուն
Հայաստանեայց սուրբ բարբառին:

Փրհնող. — (Մաթեանք առէւլէլ)

Յանուն հանուրց ինքնակալին
Հօրն Սրբոյ,
Յանուն անհուն սիրոյ խորան
Սրբոյ որդւոյն,
Յանուն աննառ իմաստութեան անհունաստեղծ
Աշտանակին
Սրբոյ Հոգւոյն,
Թող օրհնուի աշխարհն Հայոց
Ու թագաւորն իր իմաստուն.

Խուսիք. — Ու թագաւորն իր իմաստուն
Որ իր սուրին ու բանակին,
Ու թափն հուժկու, կրակն ազնիւ
Ազնուական իր հաւատքին
Դրաւ սպաս
Այս մեծ գործին,
Այս սուրբ գործին
Ահեղ գործին պսակումին . . .
Ողջոյն, արքայ Վռամշապուհի
Անունդ ոսկի,
Ոսկի գիրքին հետ Թող յիշուի
Յաւիտեան մինչ յաւիտեան
Հոն ուր երկու հայ պատանի
Պիտի խօսին լեզուովը մեր

Լեզուովն անուշ աստուածարեայ
Հայաստանեայց սուրբ աշխարհին
Յը կատարածքն աշխարհի:

Օրհնագ. — Թող օրհնուի ու պահպանուի
Տեղին իջման երկնից լոյսին,
Մնայ անմեռ Աթոռն Հայոց
Օծուած արեամբ Լուսաւորչին:

Խումբ. — Մնայ անմահ, մնայ կանգուն ու փառաշուք
Աթոռը Մայր
Արարատին.
Ու դարէ դար աշտարակէ
Թող անսասան
Մատենաւ սուրբ
Նման հսկայ Արարատին,
Երկնի վրայ ձեւուած անհուն
Լնծեալագործ կաթողիկէ:
Ու սիռէ լոյս, սիռէ բարիք, ու սիրտիանք:
Ու թող դառնան աչքերը մեր, որդիներու ու թոռներուն
Դէպի խորանն այս լուսեղէն
Ու հաղորդուին, ու զօրանան, պայծառանան ու քաղցրանան
Որդւոց որդի, քանի հնչէ բարբառն անուշ,
Քարբառն ոսկի Հայաստանեայց մեր աշխարհին.
Քանի բեմէն տաճարներուն
Հոսի աղբիւրն այս հաւատքին:
Ի՛նչ փոյթ արիւնն ու աւերած,
Ի՛նչ փոյթ փառքերն ալ աշխարհիկ,
Քանի լսուի Հայոց երկրին
Միխիտաւոր զաւկրներուն բերաններէն
Խօսքն Աստուծոյ, գրուած այսպէս,
Այսպէս անուշ ու սրտառուչ,
Մենք չենք մնար զուրկ իր Աջէն:

Օրհնագ. — Թող օրհնուի ու պահպանուի
Արեւելեան կողմն աշխարհի
Ազգերն հեռու, հարիւր, հազար
Լեցուին լոյսովն այս սուրբ գիրքին.
Ու հաշտուին
Սիրոյ ծովու մէջ այս գիրքին:

Խումբ. — Թող սաւառնի խօսքն Աստուծոյ
Մինչեւ ծագերն արեւելքին
Ու կատարուի պատգամն ահեղ
«Կայք եւ զառինք
Ի միասին
Ճարակեսցին» . . .
Թագաւորէ սէրն անոնց մէջ,
Ու պաշտուի բանն Աստուծոյ
Իր սրբասուրբ մեծ մատենէն:

Օրհնագ. — Թող օրհնուին ու պահպանուին
Արեւմուտքը, մինչեւ մեծ ծով,
Հիւսիսը ցուրտ մինչեւ ծովը սառույցներուն
Հարաւն յուռթի մինչ տափաստանն կնդրուկներուն եւ արմաւին:

Խումբ. — Թող ծաւալի, աղբերանայ ու ծով դառնայ
Խորհուրդն անճառ Մեծ մատենանին
Գիրքերու գիրք, Աստուծոյ շունչ
Չարեաց վահան մեծ մատենանին.

Արեւելքէն մինչ արեւմուտք,
 Ու հիւսիսէն դէպի հարաւ,
 Ու խորշերէն ու ծագերէն
 Ազգ եւ ազինք եւ ժողովուրդք
 Լուցունին հուրովն կենագործող մեր հայաւոքին:
 Ու ցաւերու, ստուերներու, ու գարշութեանց
 Անգթութեան ու արիւնի, կոտորածի ու աւերման
 Սա հովիտէն,
 Աշխարհ որուն կուտան անուն,
 Ազգ եւ ազինք եւ ժողովուրդք
 Սկիզբ ընեն անճառելի ու անվախճան,
 Լոյսով սարուած, հոգով հիւսուած
 Ու քաղցրութեամբ մթնոլորտուած,
 Ամբողջ վայելք, դաշնակութիւն,
 Ամբողջ ազօթք, երանութիւն
 Մեզ կոհակող, մեզ ողողող
 Մեր միւս կեանքին
 Անճառելի ու անվախճան
 Երկնից կեանքին
 Նշանովը Սուրբ Մատենին:
 Ալէլուիա, ալէլուիա
 Բարձունքներուն եւ խորքերու
 Տաղաւարող մեր Աստուծուն
 Անոր շունչին
 Ալէլուիա, ալէլուիա:

Մեծերգոյ. — Ովսաննա՛.
 Հայոց մեծաց հայրապետին.
 Կաղապարիչ մեծ Մաշտոցին,
 Ապետներուն, երէցներուն,
 Վերժանողին, վարդապետին,
 Գառան մորթին քերթողներուն,
 Եղէգ, թանաք շինողներուն,
 Գրիչներուն,
 Ու կազմողին:

Խումբ. — Ովսաննա, ովսաննա
 Հայաստանեայց ժողովուրդին
 Որ զինաւոր անմեռ զէնքով
 Պիտի քալէ ճակատագրին
 Խորախորհուրդ ճամբաներէն,
 Մինչեւ հասնի օրը վերջին,
 Դիմաւորել թափոնն ահեղ
 Աղեղ օրուան Դատաստանին,
 Հայ բարբառով ըսել երկնից
 «Հաւած ենք տէ՛ր, Օթեւանիդ . . .»
 Ալէլուիա ալէլուիա:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԸ

ԵՒ

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅՔԸ

Շուրջ քսան տարի առաջ երբ Հայու-
թիւնը ամբողջ ու միահամուռ տօնեց հա-
զարհինգհարիւրամեակը Հայ զիրիւրու զիւ-
տին, եւ այսօր եւս երբ կը տօնենք նոյն
կերպով ԺԵ. Դարադարձը Աստուածաշունչ
գրոց Հայերէն թարգմանութեան՝ զգացինք
ու կ'զգանք ամէնքս որ այդ ինքնին այն-
քան մեծ իրողութիւններուն պանծացումին
հետ ու անոր մէջէն ցեղին ստեղծագործած
ամբողջ մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան
տօնն ալ է որ կը կատարէինք ու կը կա-
տարենք:

Վասն զի գրոց զիւտը նախ, ու յե-
տոյ մանաւանդ Աստուածաշունչի Հայերէն
թարգմանութիւնը այնպիսի գերազանցօրէն
կենսագործ իրողութիւններ էին որ մէկէն,
անոնք ազգային ու առհասարակ մարդ-
կային արժէքներու կալուածներուն մէջ,
իւր խորապէս բեղուն ուժեր պիտի գործէին
ու ամբողջ ինքնօրէն քաղաքակրթութեան
մը ծաղկումին ու ծաւալումին հզօրագոյն
ազդակները պիտի հանդիսանային:

Արդար պիտի ըլլար ուրեմն, ինչպէս
եղաւ այդ Հայ գրերու գիւտին Յօքիւիու-
նին առթիւ, այսօրուան մեծ Տօնակատա-
րութեան առթիւ՝ եւ անդրադառնալ այդ
Քաղաքակրթութեան, անոր դարերու ըն-
թացքին պարզած բազմապիսի ձեւերուն
մէջէն երթալ այդ ամենուն Մայր Զեւը,
Ոսկեգործան Զեւ գտնելու ու այս վերջ-
նոյն ալ խորը բռնելու ինչ որ իր օրէնք-
ներուն տակը պէտք էր տեսնել իւր ուղ-
ղակի արդիւնքը այդ հիմնական ու սկզբ-
նական իրողութիւններուն՝ գրի. քիւլտիւր
ու Աստուածաշունչի թարգմանութեան:

Այսպէս ուրեմն, մեր օրերէն շուրջ
հազարհինգհարիւրքսան տարիներ առաջ
մեր ցեղը ինքզինքին կուտար իր խօսքը

սեւեռելու առակ գիծերը — Հայ տառերը ու
ատկէ քիչ տարիներ յետոյ, արդէն, այդ
առաջին գիւտին առաջին ու հիմնական
կիրառութիւնը կ'իրագործէր, իր յարաբե-
րաբար դեռ նոր՝ բայց այլեւ ընդ միշտ —
ինք կ'զգար տյգ — ընդգրկած կրօնին,
այսինքն ճշմարտութեան՝ Գիրքը իր իս-
քովը, Հայ իսքովը իրեն խօսող ընկելով:
Ու անմիջապէս ու միահամուռ կը ծաղկէր
ամբողջ մշակոյթ մը գրական, գրչագրա-
կան, ճարտարապետական, քանդակագոր-
ծային, երաժշտական ու ծիսական տը-
ուեստներու կալուածներուն մէջ եւ աւելին՝
քաղաքակրթական կեանքի ընդհանուր եւ
զանազան մէջ:

Ի՞նչ էին ու ի՞նչպէս էին այս ամէնը
այդ մեծ դարուն որ միաբերան մեր Ոս-
կեկարը կոչուեցաւ: Որքան գոտար է մի-
զի այսօր գտնալ, գիտնալ ու ըսել այդ:
Այն ատեն ծաղկող այդ արուեստներէն
ոմանց գործերը չկան այլեւս այսօր —
տաճարները որ կանգնուեցան այն ժամա-
նակներուն —, ոմանց ստեղծագործու-
թիւնները դարերու մէջէն այլափոխուած
հասած են մեզի, եթէ հասած են — առա-
ջին աղօթքներն ու շարականները որ մեծ
Սուրբերէն գրուեցան ու երգուեցան —:
Ու նոյնիսկ ի՞նչ էր ճիշդ այն գիրը զոր
գրեց առաջին անգամ Սուրբ Զեւը այն
մեծ Ներշնչեալին — մեր ձեռագիրները ա-
ւելի հեռուն չեն ելներ քան Շրդ գար:

Բայց անժխտելի՝ գիտենք որ այդ ա-
մէն կալուածներու մէջ յետադայ դարերը
սկզբնական ոճին հիմնական ձեւերուն վրայ
պերճ պատմուհան մը հիւսեցին յաճախ —
արեւելեան ու երբեմն արեւմտեան ուրիշ
քաղաքակրթութեանց ազդեցութեամբ ալ
յօրինուած երբեմն: Բայց պարզումի ու
զտումի աշխատութեամբ մը եթէ նօսրու-
ցնէինք այդ պատմութեանը, պիտի գտնէինք
տակը անոր՝ նոյն իրենք՝ առաջին ձեւերը
Հայ Քրիստոնէական մշակոյթին, անոր ա-
ռաջին ոճը, զոր արժան պիտի ըլլար կո-
չել Սահակ-Մեսրոպեան Ոճ, մեր Ոսկե-
գործեան Ոճը: Ու այդ աշխատութեան ա-
տեն ստեղծագործութեանց մէկ կալուածին
մէջ մեր բռնած գիծերը ցուցմունքեր պի-
տի բերէին մեզ՝ նման գիծերը միւսներուն
մէջ եւս տեսնելու համար. ինչպէս եւ փո-
խադարձաբար: Մեսրոպեան երկաթագիրը

պիտի օգնէր մեզի Բագրատունեայ շրջանի ճարտարապետութեան տակ երևան հանելու Հայ Ոսկեդարու ճարտարապետութեան օրէնքները. ու Աստուածաշունչի Հայերէնին ոճը պիտի օգնէր մեզի մեր այսօրուան շարականներուն ոլորումներուն տակ գտնելու ոճը նախնական եղանակներուն որով երգուած ըլլալու ես անոնք այն հանճարեղ երաժշտին Ս. Սահակի իսկ բերնին մէջ: Հոս պիտի գործէր անշուշտ բանասիրութենէն, ու հնարանութենէն աւելի՝ արուեստագիտական յայտնատեսութիւնը: Բայց ի՞նչ ընել. ու թրեւս ալ, չէ՞ այդ լուսագոյնը մեր ընել կրցածներուն:

Մերապեան երկաթագործով ու Սահակեան գրական ոճով Հայ Հին Տաճարը հասկընալ ու վերակազմել ու միանշամայն ու փոխադարձաբար Հայ տաճարով՝ զանոնք և Հայ եկեղեցական հին երաժշտութիւնը վերագտնել իր սկզբնական ոճին մէջ:

Վասն զի կ'իզայնք որ այդ ամէնը իրենց արտաքին ալլազանութեան տակ խորապէս մէկ եղան ճաշակով, շունչով ու ոգւով, մեր ոսկեղենիկ մեծ ու մի գարը տուած ըլլալու համար մեզի ու ինչո՞ւ չ'ըսել՝ Մարդկութեան:

Ուստի և զիւր նախ. ամենէն խոնարհը՝ բայց թրեւս ամենէն բեղունը իր հետեանքներուն մէջ, այն օրերու ստեղծագործութեանց. այն սիրելի բացատրութեամբ որ իր թելադրած պատկերով այնքան ճիշդ կը բացատրէ իր առարկան՝ Մեհրապեան երկարագիրը: Հիտացէք այսօրուան մեր գրած ու ապագրած գիրին երկար ու նեղ, ու շատ անգամ թոյլ ձեռքէն, ամենահին մագաղաթներուն ցուցմունքով, Հայ առաջին գիրին ձեռքը ոգեկոչելու. տարօրինակ յստակութեամբ անոնք չ'են թելադրեր նկարագիրը այն առաջին գրականութեան որ անոնցմով պիտի գրուէր:

Այսօր թրեւս կը զարմանանք այն երկար ու յամառ որոնումներուն վրայ որով գտնուեցան, ստեղծուեցան այդ գրիբը: Ձէ՞ որ ի վերջոյ, երեսնակ մը գոյային ձեռք էին որ պէտք էր կազմուէին. ու եթէ ընդունուէր սկզբունքը — ինչպէս սկիզբէն ընդունուած ըլլալ կը թուի — զանոնք ուրիշ ալփարեսաներէ փոխ առնելու, տառնակ մը ձեռք շինելու գծաւարութեան

չէ՞ր վերածուեր ամբողջ խնդիրը: Բայց այսպէս խորհելու համար պէտք է ըլլալ բոլորովին անհաղորդ այն խորունկ ու բնածախանդիւր արուեստագէտ հոգւոյ նկարագրին որ Մաշթոցին նկարագրիւր եղաւ և զոր ամէն խնդրի մէջ — ըլլան անոնք ըստ երևութիւն էն պարզիբը — կը բերեն այդ տիպարի մարդիկը:

Դժուարութիւնը կրկին էր իրեն համար: Գտնել նախ ձեռք որ ճշգրտօրէն տային բոլոր նրբութիւնը ու ալլազանութիւնը հայ արտասանութեան. հնչումներուն ու մանաւանդ միեմաւոր հնչումներուն ամբողջ հարապատ երանգաւորումը: Ձին ու Ջին, Բին ու Փին, Գին ու Դին արտաբերմանց էն բարակ տարբերութիւնները կ'ուզէր, նախանձախնդիր էր հաւատարմօրէն զգալու ու փոխադրելու գրուած խօսքին մէջ: Մինչդեռ մենք այնքան թուլութեամբ կը ըլկթենք զանոնք մեր այսօրուան արտասանութեան մէջ: Ու օտար ալփարեսաները որքան անատակ էին այս բանին:

Ու յետոյ երբ Գուշապէն այբուբենին ձեռքէն շատերը ընդունուէր էին ու պակասող ձեռքն ալ հրաշալի տեսիլքին մէջ ստեղծուէր էին արդէն. խնդիր էր այս անգամ այդ բոլոր գրային կերպարանքներուն հասարակաց բերս մը տալ, ազատելու զանոնք ծագմանց տարբերութենէն եկող տարտղնումէն: Ձեռքու տարբերութեան մէջ միութիւն մը գնել, ազգականութեան հով մը. ու ալլազանակաց ընտանեկան գիմագիծը հակառակ օտար փոխառութիւններուն Հայ պէտք էր ըլլալ. գիրերուն նիւթական ձեռքուն վրայ ստեղծել, անոնց վրայ կարծես շրջող ոգեկան միակ կերպարանք մը, մէկ խօսքով ո՞ն մը. ու այդ՝ Հայ ո՞ն պէտք էր ըլլալ:

Որքա՞ն, լեզուաբարկան ու գրչաբարկան արուեստի կրկնակ տեսակէտներով հանճարեղ լուծում մը բերաւ Ս. Մաշթոց այդ խնդիրներուն: Իր երկաթագրերուն ուշադիր եւ արուեստագիտական գննութիւնը միայն կրնալ հասկցնել այդ մեղի:

Ու ստեղծուեցան մեսրոպեան երկաթագրերը. պարզ, ուժեղ — ուղղաձիգ և հաստ գիծերը կը տիրեն տնոնց մէջ —, զանազուածագեղ ու լուրջ — հաւասար քառանկուններ, գրեթէ քառակուսիներ կը լեցնեն ամէնքն ալ —, բայց և կարծես թագուն

Հնորհով մը դեղեցկացած — անսպասելի քայքայվորիչներին կը կորսնան հաստատ ձեերուն մէջ կամ կ'ընդդիման զանոնք։ Ու չափազանցութիւն չէ ըսել թէ այսպէս անտեղծուած մարդկու թիւն մէջ յորդիչ հոգեպատկանութեան մը դրոշմը կ'ընդլայնուի։

Այդ գիրքը իրենց այդ նախնական պարզութեանը մէջ ամբողջ պագադոյ Հայ գրչագրական արուեստը ի զօրութեան կը պարունակէին, պիտի ըսենք կը թելադրէին արդէն: Պարզ պատահականութեամբ մը չէ որ տնոնցմէ պիտի ելլէր յետոյ ինքնատիպ արուեստը թոշնագրերու եւ առ հասարակ կենդանագրերուն. այնքան կինդանի շնորհք կայ արդէն սկիզբէն անոնց մէջ որ կենսաւոր աշխարհին էն շնորհալի ձեերը պատրաստ էին անոնք կանչելու, անոնց միջոցաւ ամբողջովին յայտակերպելու համար իրենց թաքուն խորքը: Հն, Ձն, Զն, Զն թռչուններու նուրբ ու միանգամայն այնքան հպարտ վիզերուն ու թեւերուն կենդանութիւնը չունէի՞նք արդէն իրենց մէջ: Ահա ինչո՞ւ բոլոր ազգերու գեղագրական ոճերուն մէջէն Հայկականը բացառաբար պիտի ըլլար ամենէն կինդանի, յուրիշ ձեով մը կնիդանի իրագործումները, պատեհատի աշխարհին բերող:

Ու հիմայ երբ այդ նորաստեղծ գիրե-
րէն անցնինք այն առաջին Գրականու-
քեան որ անոնցմով գրուեցաւ ու այնքան
պատշաճութեամբ ռսկեղծնիկ կոչուեցաւ .
անցնինք, Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի եւ
իրենց անմիջական կամ ոչ աշակերտնե-
րուն Եզնիկներու և Եղիշէներու ստեղծած
դպրութեան, կարծես թէ էն անգգաւի ու
բնական անցքը կատարած կ'ըլլանք: Իրաւ
աչքերուն յայտնաւող ձևերէ բարձրացած
կ'ըլլանք ու մտած անհունօրէն աւելի մե-
ծարժէք՝ մտքին ու հոգւոյն խօսող իմաստի
ձևերուն՝ բայց բան մը, էական բան մը
նոյնը կը մնայ ու այդ՝ արուեստագիտա-
կան մթնոլորտն իսկ է, հոգեկան տօր:

Այն հայերէնը որուն մէջ թարգմանւեցաւ Նուիրական Գիրքը, այն գրական ոճը որ Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի իրաւ աւանդաբար միայն, բայց գեղարգիտականօրէն կարծես այնքան իրաւացիօրէն վերագրուած առաջին շարականներուն է, այն քսուածքը որով կը ձեւաւորուի նշնիկի մը

մասձուովը և որով աւելի վերջը կը դիւ-
ցազնեորդուի վարդանանց մեծագործու-
թիւնը նորիչի մը գրչով, կ'զգանք թէ ու-
րիշ գիրերով չէին կրնար գրուիլ բայց եթէ
մեսրոպեան երկաթագրերով: Ու ստանք
կարծես եղեր էին այդպէս՝ յարմարագոյն
նշանները դառնալու՝ իրենցյով գրուելիք
այդ առաջին գաբուրթուն:

Իրաւ, ռսկեղարեան Հայ գրական ոճը ինքնին գեղեցկագոյն ստեղծագործութիւններէն մէկն է համամարդկային գրականութեան մէջ։ Ու այդ կ'երեւայ պայծառագոյն լոյսի մը տակ, երբ նոյն գործի մը զանազան լեզուներու մէջ փոխադրութեանց սովիւ ինքնին պարտադրուող բաղդատութեան մը փորձին մէջ կը զննուի։ Աստուածաշունչի թարգմանութեանց պարագան։ Սուտ չէ բնաւ, ու լոկ ազգային ինքնասիրութեան ստեղծած յաւակնոտ մէկ բացատրութիւնը՝ այն որով Ս. Սահակի իրագործած վեբ՝ ծածուկը կը բնորոշուի . . . քաղցմանութեանց քաղցուհի։

Ոսկեդարեան Հայ գրական ոճը: Ու մէկ-կիկ մէկիկ կ'անցնին այն յատկանիշերը որոնցմով բերուեցանք բնորոշելու Մես-րոպեան երկաթագրերու արուեստագիտա-կան արժէքը:

Ոսեօնլու ի՛նչ անսպիւտ կերպ ունէին այդ սուրբ ու մեծ մարդերը որ ստեղծեցին Հայկական դպրութեանց մակեղարը. մեծ բանաստեղծութեամբ կառուցուած, — ասով այնքան յստակ ու մէկին. մեծ մոժկալութեամբ, լիջութեամբ ու առնացի պարզութեամբ ձեւուած, — ինչպէս կ'ըլլան կատարելապէս ինքնատէր հօգիներէ եւ ինքն բոլոր արտայայտութիւնները և ուրոնցմով էն բարձր ու պեճ իմաստնեւրուն տուչութեանը կը հասնին, իբր ամենաբնական ու պարզագոյն եղանակովը. մեծ ծանրակշռութեամբ ու կորովով լիալի միւնոյն աստիւ, — կարծես Հայկական ամենի բարձրաշխարհին ամբողջ օյժը պարփակէին իրենց նախադասութիւններէն իւրաքանչիւրին մէջ. բայց և անասելի ու գերազանց շնորհով մը ու մեծովայելութեամբ մը օժտուած որ բացաւորութեանց գիծերուն այդ բանաստեղծութեան, պարզութեան, խիստ զսպումին և առնական կորովին մէջէն իբր անսպասելիօրէն կը ձայնի անոնց վրայ Հայ փարթամ

բառագանձին ներգոյ դաշնակութեանց, հայ աստուծին ընդոծին կշռականութեանց ու այդ բանաստեղծական երեւակայութեանց յղացած պատկերներուն ապշեցուցիչ գեղեցկութեանը զաղտնիքովը. ու այս ամէնով, ու այս ամէնուն վրայ, հոգեկան գերագոյն խանդով ու վերասուց խոյանքով մը թեոզ՝ — խանդ ու խոյանք որ Աստուծոյ շունչին առագաստ բացած հոգիներուն միայն տրուեցաւ իբր գերագոյն շնորհ:

Սահակ-Մեսրոպեան դպրութեան ոճը...: Գրական ուրիշ այնքան հղանակներու մէջ՝ իբր իրերամերժ երեցող յատկութիւններուն բնական հասարակչութեանը ու բացառիկ հանդիպումին ու հաշտեցումին այդ հրաշքը:

Այդ հրաշքը սակայն եթէ գրական հասկացողութեամբ օժտուած, այն ալ հայ՝ մլտաքերտէ միայն երևուի ըլլալուն համար քիչերէ միայն կրնայ զգացուիլ, Հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան այդ ժամանակներուն նորաստեղծ ոճին մէջ աչքերուն իսկ կը յայտնուի և ատով տիեզերապէս տեսանելի կ'ըլլայ:

Որովհետեւ Հայ Տաճարի Ոճը, այնպէս ինչպէս Քրդ եւ Տրդ դարերուն ստեղծուեցաւ, և իր 7րդ, 10րդ ու 11րդ դարերու ծաղկեալ ձևերուն տակ իբր անոնց էական օրէնքը կ'երևի, նոյն այդ հրաշքը կը պատմէ մեզի, այս անգամ Հայաստան աշխարհի քարերուն վրայ յայտնագործուած:

Հայ Տաճարին Ոճը Սահակ-Մեսրոպեան գրական ոճին փառեղէն տեսակն է: Ու Հայ տաճարները մէյմէյ հսկայ Մեսրոպեան երկոթագիր եղած ըլլալ կ'երևի իրենց առաջին էական նկարագրին մէջ:

Հոս անշուշտ խնդիր չէ ու չի կրնար ըլլալ Հայ ճարտարապետութեան ծագման հարցը. թէ և այդ նիւթերուն մէջ ներկայ մեծագոյն հեղինակութեան՝ Ստրէկկովսքիի գործին, հետեւելով՝ հոս տիեզերական արուեստի տեսարանին վրայ փառքի անհուն հորիզոններու բացուիլը պիտի տեսնէինք Հայ հանճարին ի պանծայտի: Բայց, ինչպէս ըսի այն դիտակէտէն ուր կեցած ենք հոս, ծագման ու փոխառութիւններու և ազդեցութիւններու սկզբին խնդիր չի գրուիր: Արուեստագիտական ստեղծագործութիւններուն մէջ ինչ որ անոնց ինքնատուութիւն

նը կը կազմէ կապ չունի տարրերու ստեղծման ժամանակագրական կարգին հետ, այլ այդ տարրերուն նոր նշանակութեամբ գործածուելէն կ'ելլէ, նոր օրէնքի մը մէջ համակարգման ու մանաւանդ անոնցմով իրագործուած ամբողջն ու համադրոյթը ներշնչող ոգիին ինքնօրէնութեան մէջ կը յայտնուի: Յոյները եզրկատացիներէն փոխ առին թիւերս սիւները ու նոյնիսկ անոնց ճարտարապետական գործածութեան հզանակը. բայց այն ինչ որ ըրին այդ սիւներով ա՛յն է որ Յունական ճարտարապետութիւնը էապէս ինքնատու կ'ընէ:

Այս տեսակէտով՝ անօրինակ էր Հայ Տաճարի Ոճը ու անօրինակ մնաց, թէև այնքան բեղուն հղաւ Արեւմտեան աշխարհին ճարտարապետական արուեստին զարգացման պատմութեան մէջ:

Ու հոս անգամ մը եւս կը տեսնենք այն տիրակալող յատկանիշերը որ դիտելի էին Հայ գրին ու գրականութեան ոսկեդարեան ոճին մէջ:

Նախ կատուցուածքի պարզ ու յստակ բանաւորութիւն մը որ Հայկական տաճարը իր ծաւալներուն, մակարդակներուն ու գիծերուն ընդհանուր համակարգութեամբը այնքան գեղեցիկ կ'ընէ ու իմաստութեամբ ճառագայթող որքան Աթենական Ակրոպոլիսին վրայ իրագործուած ճարտարապետական արուեստի գործերը: Համեմատութեան գեղեցկութիւն որ ինչպէս զգացեր էր ու կը գրէր Լինչ, մեծ կը ցուցնէ Հայ տաճարները, թէ և անոնք իրենց մաթեմատիքական չափերովը իրականութեան մէջ յարաբերաբար համեմատ ըլլան, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Պարթեները այնքան անգամին փոքր ըլլալով հանգեւծ Հնովմի Ս. Պետրոսէն, գեղագիտօրէն աւելի մեծ կ'երևի քան այն: Բայց յունականին համակ բանաւորութիւն եղող դասական գեղեցկութեան, Հայկական Տաճարը կը միացնէ այն լուրջ կրօնականութեան ծանրօրէն ուժով նկարագրիր որ եզրատական մեհառնինը գրէր էր և զոր կը վերագտնէ Հայ տաճարի ոճը՝ յունականին լեցունի և պարապի համեմատութիւնները չըլլելով ի նպաստ լեցունին: Ատով իբր ընդ միշտ իբր չկորսւնցնելով սակայն մազալափ մը — ու հոս է իր գերագոյնցութեան զաղտնիքը — անկէ որ պակսեցաւ միշտ եզրկատական տաճա-

րին՝ համեմատութեանց գեղեցկութեան կարծես Աստիկեան օրէնքէն:

Որմին գրեթէ բացարձակ տիրապետութենէն եկող կրօնական զուսպ և լուրջ ուժի այս նկարագիրը բնորոշ էր ամբողջ միջնադարեան ռուսն ոճին իրմով կարելիութեամբ:

Բայց ահա, որ այդ մեծակշիռ ու փակ որմերուն վրայ յանկարծ կը բացուին շնորհքին ծաղիկները որմերը նրբօրէն ռիթմէ ընող բարակ սիւներու ու զանոնք իրարու կապող նրբագեղ կամարներուն կերպարանքին տակ: Եւ նսգելաքանդակ friseներուն՝ որ իբր մեղեդի մը կ'ոլորուին դուռներուն ու պատուհաններուն շուրջ ու քիւներուն ներքեւ: Ու միսթիք աւարխութեամբ մը կը ցնծայ կարծես ամբողջը՝ միշտ ծանր, զուսպ ու լուրջ մնալով հանդերձ: Որովհետեւ Հայկական տաճարի զարդարանքը պարսկական, թիւզադական ու արաբական ազդեցութիւններու էն հզօր շրջաններուն ալ երբեք պոռոտ ու պոռոտող չեղաւ: Չհեռացաւ երբեք էն հարազատ ու զիմացկան ճաշակի գլծէն որ այդպէս կը յայտնուէր իբր խորագոյն յատկանիշերէն մին Հայ արուեստագիտական հանճարին:

Մտիկ ընհնք ինչ որ կ'ըսէ մեծ Պուռտէլը — մեր օրերու գերագոյն քանդակագործը ու բարձրագոյն արուեստագէտներէն մէկը (*):

«Ճարտարապետական Հայաստանը այնպէս ինչպէս զայն կը տեսնեմ, կը դասուի իմ մտքին մէջ այն գործերուն հետ որ ամենէն աւելի կը սիրեմ աշխարհիս վրայ:»

Այդ ճարտարապետութիւնը արամաբանական է, իմաստութեան բոլոր ծաղիկները կը ներգրուին անոր մէջ, անոնք (ծաղիկները) դուրս չեն ելլեր, չեն իյնար իրենց քարեղէն բունէն, այլ անոր սիրտը կը ծաղկեցնեն:

«Ահա ամենամեծ արուեստը. ծաղկել առանց ըսելու, տալ առանց աղաղակելու, ծաղկել բուրմոմաւտելու համար աւելը. ահա օրէնքը ձեր (հայկական) արուեստին:»

«Ան մեղի կուտայ ժուժկալ Հայաստան մը համակ ինքնազսպում, գիտուն վերա-

պահութիւն, սքանչելագործ իմաստութիւն եղող Հայաստան մը:

«Ահա ձեր արմատները: Ձեր կամարներուն, ձեր աշտարակներուն, ձեր որմերուն, ձեր նուիրական տաճարներուն հին կառուցանողները գերագոյն հաշուողներն են որ կուտային շնորհը աստուածային, զայն չափին մէջ պատմութեան ելով:»

Ու վերջապէս գերագոյն առաքինութիւնը Հայ կրօնական ճարտարապետութեան ոճին՝ այն Սուրբ Խանդը. այն միսթիք խոյանքը որով բոլոր ծաւալները, բոլոր մակարդակները ու գիծերը հետզհետէ վեր կը բարձրացնեն կաթողիկէին սուր ձեւը, իբր ազօթք գոյն երկնքին մէջ վերահեծու համար: Հոս շէնքին առանցքը որ եզրկապական եւ յունական տաճարներուն մէջ գետնին զուգահեռական պատկած էր, գլխովին կը փոխէ իր ուղղութիւնը եւ ուղղաձիգ կը կանգնի. — նոյն այն տարբերութիւնը որ կայ կինդանիներու մարմինին ու մարդկայինին ուղղութիւններուն մէջ: Բոլոր արտաքին զանգուածները — մէջը ըլլալով եռանկիւնի ճակատը որ պսակումն է արդէն շէնքին՝ յունական տաճարի նոսր մէջ — պատրաստութիւն մըն են միայն հոս կաթողիկէին: Ու բոլոր ներքին մեծ որմասիւնները կը կանգնին՝ իրարու անցնելու համար չորս գլխաւոր կամարները որոնց վրայ պիտի սլանայ բարձրախորհուրդ կաթողիկէն: Արեւմտեան քրիստոնէական ճարտարապետութեան առաջին խօսքն էր այս զօր խելայեղ պիտի երգէր յետոյ կոթողական կաթողիկէն, ի գին սակայն այս վերջնոյն մէջ դասական գեղեցկութեան կորուստին, մինչ Հայկական արուեստը անոր առաւելութեան պահպանումովն ալ կրցեր էր տալ զայն: Հոս կայ դարձեալ այլուր իրերամերժ երեւող յատկութիւններու գերագոյն հաշուեցումին ու համադրութեան նոյն այն գաղտնիքը որ, ըսինք, Սահակ-Մեսրոպեան գրական ոճին հրաշքը եղաւ:

Այսպէս կը ներկայանայ Հայկական տաճարը իր էական յատկանիշերովը, այնպէս ինչպէս յղացուեցաւ ան այդ Ոսկեղէն դարերուն իբր տաճարի նոր նոսր մը տիպար իրագործումը, կրօնական ճարտարապետութեան զոյգներուն իրար կտրող

կէտին վրայ կիցած։ Հայկական տաճարը կը համառօտէր կտրծես, ինչ որ իբր տարանջատ ու այլամերժ առաքինութիւն ունեցիր էին եկեղեցական տաճարը իր կրօնական խորհրդաւոր լրջութեամբն ու ծանրութեամբը և յունականը՝ իր բանասիրութեան իրադրոժմով իսկ ձեռք բերած գեղեցկութեամբն ու շնորհովը։ Եւ միաժամանակ կը ծանուցանէր արդէն, ու ըստ Ստրիկովսքիի պիտի ծնցունէր իսկ ուղղակի։ Ինչ որ պիտի երևէր դարեր յետոյ իբր բարձրացման ոյժ և միսթիք խոյանք ներգրկական ժողովուրդներու Գրիստոնէական Արուեստին մէջ Ռովմանին ու Կոթիֆին ձեւերովը։

Ու վերջապէս այն նշգր որուն թեւերուն վրայ խունկին պէս երերածուի վերացան Հայ առաջին ազօթքները Հայ առաջին եկեղեցիներուն այլ համարներուն՝ մինչև կաթողիկէներէն ալ անդին։

Ամենադժուարին խնդիրներէն մէկն է դարհրու աւանդութեամբ — թէեւ այս մնացած ըլլայ միշտ շարայօր — այսօր մեղի հասած Հայ կրօնական երաժշտութեան մէջէն երթալ գտնել ու լոյսին հանել Հայ ազօթքութեան ոսկեգարհան ոճը։ Ի՞նչպէս երգած ըլլալու է Ս. Սահակ Պարթև։ Ի՞նչպէս կ'երգուէին իր օրերուն իր ստեղծած Հայկական առաջին շարականները։

Այս հարցին գոնէ հեռաւոր պատասխան մը գտնելու համար հարկ է կիրարկել արուեստագիտական պարզումի մէքոս մը մանաւանդ։ Շարականի և ընդհանրապէս հայ եկեղեցական այսօրուն երգերու ոճը մեղի հասած է ծանրաբեռն այն բոլոր տարրերով որ դարերը աւելցուցին են անոր սկզբնական դիմագծին։ Եթէ յաջողէինք հանել իր վրայէն այդ բոլոր յետսամուտ բերումները, գտնել զայն մանաւանդ այն ամենէն որ իբր աւելորդ զարգացումը — աւաղ յաճախ օտարաճաշակ զարգացումը — կը գտնուին այսօր իր մարմնին սկզբնական պարզ ու առնադի գիծերուն վրայ պիտի գտնէինք մօտաւոր պատկեր մը իր առաջին եղածին։ Բայց ի՞նչպէս առաջնորդուիլ այդ պարզումի աշխատանքին մէջ, արուեստագիտական ի՞նչ լոյսով։ Կ'ըսեմ այն լոյսովն իսկ որ Հայ եկե-

ղեցական արուեստի ստեղծիչ այդ սուրբ մարդոց արուեստի միւս մարդերուն մէջ տուած իրազգործումներուն օրէնքէն կ'ելլէ։ Անոնք պէտք է երգած ըլլան այնպէս ինչպէս կ'արձանագրէին, երկաթագրիւ ունովը —, անոնք պէտք է երգած ըլլան այնպէս ինչպէս կը դարձնէին գրական խօսքը, անոնք երգը պէտք է ունեցած ըլլայ այն նումերը որ իրենց կառուցած հայկական առաջին տաճարներունը եղան։

Բարեբաղդաբար մեր օրերու հայ երաժշտական հանճարի մարդը որ եղաւ Կոմիտաս՝ ընկն սկսիր էր այդ աշխատանքը։ Վերցնենք իրեն հետ մեր եկեղեցական երգերուն վրայէն այն արեւելեան ճաշակի՝ փոռ ռուբակոմները, կոլլոյններն ու քաշքաշումները, երաժշտական աւելորդ երկայնաբանութիւնները ու յաճախ մեղի ու թոյլ enharmonique եղանակաւորումները ու ինչ որ պիտի երևէր տակը իբր երաժշտական գոյացութիւն պիտի մօտեցնէր մեզ Հայ կրօնական երգին Ոսկեգարհան Ոճին։ Ու պիտի երևէր այն ատեն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը իր իսկական կերպարանքին մէջ իր ոսկի ու բացառիկ արժէքովը։ Կարելի եւ բանաւոր իր կղանակային յօրինումներն, իր մասերու բաշխումին համեմատութեանց մէջ։ Այնքան անասելիօրէն ներուժ իր կշռութաւոր շնտաւորումով ու այնքան շնորհալիօրէն քաղցր միանգամայն իր զուսպ զարգարանքներով։ Բայց մանաւանդ կրօնական անհուն ոգեւորութեամբ մը, միսթիք խանդով մը այնքան յիշար թեալ։ Գերազանցապէս յստակ ու զօրեղ, մարդկայնօրէն սրտառուչ ու աստուածայնօրէն բարձրաթոյլ... Այն երաժշտական հոգիներուն համար, հայ թէ օտար, որոնց տրեւեցաւ լսած ըլլալ կոմիտասի բերնէն հայ կրօնական երգի հարազատ ստեղծագործութիւնները տպրած են մէն մի բառը այս խօսքերուն։ Ու ասոր զաղտնիքը հոն է, որ հայ կրօնական երգի կոմիտասեան ոճը իրապէս, արուեստագիտական յայտնատեսութեան մը խորասուզումովը դէպի Սահակ-Մեսրոպեան դարձ իսկութիւն մը կը բերէ մեղի այդ երգի Ոսկեգարհան Ոճէն։

Այսպէս եղաւ ուրեմն ամբողջը այն եկեղեցական արուեստներուն որ ստեղծուե-

ցան արդէն 4րդէն սկսեալ, բայց մանաւանդ 5րդ, այն երկնային լոյսի մը ռսկիին մէջ ժայլող դարուն և որ տունին մեզ Հայ Սկիզբիցին, այսինքն զգալի ու զործօն Հայ Կերպարանքը Քրիստոնէութեան, այսինքն Հայ Կերպը Աստուծոյ մօտենալուն։ Ու ինչպէս կարծեմ յայտնի կ'երևայ հիմայ այդ՝ գիրի, գրականութեան, ճարտարապետութեան ու երաժշտութեան այլապէս այնքան տարբեր մարդերուն մէջ յայտնուած ստեղծագործութիւնները եղան խորապէս մի ոգիով։ Էապէս նոյն Ոճն է՝ տարբեր կերպարանքներու տակ, որովհետեւ էապէս մի և նոյն Ոգին է ամէնուն մէջ շնչող։

Վասն զի նախ, այդ տիտանային հոգիով մարդերը մեր Ոսկեդարուն — Իտալական վերածնունդի գերազոյն արուեստագէտներուն նման, Տա Վինչիներուն և Միքել Անճիլօներուն — միևնոյն ատեն մարդկային զործունէութեան ամէն կողմումս ներդրում տաղանդաւորներն էին, բոլոր շնորհներուն ընկալուչ մարդիկը։ Քաղաքագէտ ու նոյնիսկ զինուորական որքան խորապէս կրօնաւոր, աշխարհին մէջ բարիին գործը գործող որքան աշխարհէն հեռու ճգնութեան մէջ Աստուծով ներշնչուող, փիլիսոփայ որքան բանաստեղծ, երաժիշտ ու կառուցանող կամ գէթ կառուցումէ կանկացող մարդիկ։ Ու յետոյ մարդիկ՝ որ միակ մասնաւեւումէ մը խորապէս միաւորուած հոգիներ կը կրէին։

Այդ է որ կը հասկննէ մեզի թէ ինչպէս իբր մշակութային դարաշրջան մեր Ոսկեդարը կնքուած է մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան կողմէ մեզի ներկայացուող բոլոր մեծ գորաշրջաններուն՝ ըլլայ այն յունական 5րդ դարը, կամ իտալական Քուադրոչէոմ, կամ Ֆրանսական 17րդը, յատուկ դրոշմով որ ոգւոյ միութեան դրոշմն իսկ է։

Սահակներ եւ Մեարապներ քաղաքակրթական époque, այն ալ Սուրբ époque ստեղծող Սուրբ մեծ մարդեր...

Ու հիմայ սակայն ո՛ր էր զազտնիքը Հայ ստեղծագործութեան այդ համատարած ու միահաղոյն թափին, այդ մարդկային արժէքներուն այնքան տարբեր դաշտերուն մէջ հայութեան այդպէս մէկէն ու անդուսպ կենսաբով ծննդեցած

գարունին։ Ո՛ր էր զազտնիքը այդ գարունին որուն ոյժը դարերով պիտի չկասէր դժբաղդութեանց բոլոր ձմեռներէն անդին՝ վերստին ու վերստին երևնալու համար հայ գրչագիրներու սխարագործութիւններով պատկերուող մագաղաթներուն վրայ, խորհնացիի մը պատմածին, Նարեկացիի մը ազօթածին, Շնորհալիի մը երգածին, Տրդատներու կառուցածին ու Վարդաններու քաջութեան կարմիր ծաղիկներուն մէջէն։ Ո՛ր էր զազտնիքը։

Ոսկեդարեան Հայ Մշակոյթին ի յայտ բերած հանճարի յատկութիւնները մի քանի ռեգեկանութեան յատկանիշներն իսկ են։ Մեր Արիական բանաստեղծութեան, պարզ ու յստակ ճշմարտահարութեան, Հայկական սրտին յատուկ սրտագրաւ շնորհալիութեան, անոր Արմենական արիւնին թելադրած վսեմ խոյանքին յատկութիւնները։

Բայց այդ յատկութիւնները դարերէ ի վեր կային արդէն, գէթ ի զօրութեան։ Կամ նոյնիսկ մեր նախաքրիստոնէական քաղաքակրթութեան մէջ մասամբ յայտակերպուած։

Ի՞նչ բան էր, ի՞նչ իսկութիւն որ Հայոց քրիստոնէացման այդ առաջին դարերուն յանկարծ գերագոյն ու անդիմադրելի ուժով մը իրագործման, actes կանչեց, ու մանաւանդ, բազմազան երեսներով ստեղծագործման մը մէջ միացուց ու միահաղոյն ծաղկեցուց զանոնք։

Միակ պատասխան մը կայ. Քրիստոնէութեամբ Հայաստան բերուած Աւետիսն իսկ։

Հայաստան բարձրաշխարհի այդ մարդոց բերուած Աւետիսը թէ ինչ որ Հայ Հոգին կը սիրէր ամէն բանէ վեր, թրեւս սակայն անգիտակից սիրով մը, իբր Հոյս բանականութեան, իբր Յոյս Հոգւոյ, իբր Սէր անհունօրէն ջերմ սրտի մը՝ այս աշխարհի վրայ պատահաբար ապրող դաղանցուկ ու անարմատ բան մը չէր կամ շատ շատ Ոստաններու հետ յայանաւոր ու մեռնող աստուածներու վրայ անձնաւորուած առաքինութիւն՝ այլ իրապէս Տիեզերքի Սրտին մէջ ու անկէ ալ անդին հաստատուած Ստեղծագործ իսկութեան իսկ իսկութիւնը և անոր բղիժումը իրենց հոգիներուն մէջ, Աւետիսը թէ Տիեզերական Հոգի-Սէր Աստուծով կար ու իրենք կըր-

նային ապրիլ Անոր մէջ և Ռաւտենակա-
նին Յոյսը յուսալ Անոր մէջ, Ստուգու-
թիւնը թէ Հայկական լեռներէն շատ ան-
գին բայց իրապէս, եղիւ էր Մէկը որ իրենց
համար խաշուէր էր բայց որ իբր Աստուա-
ծային Բանն իսկ վերայայտնուէր էր և որու
կեանքէն ճառագայթած անօրինակ լոյսովը
այդ ճշմարտութիւնը ընդ միշտ յանձնուած
էր մարդոց: Պէտք է զգալ ինքնաճանաչ-
ման ու ինքնակալման այն անգիմազիրի
գերաճումը որ այդ աւետիսը պատճառած
եղաւ Հայ Հոգւոյն:

Երեւակայինք Արարատը որ իր զէպի
երկինք համականգնման ամէնի թափին յան-
կարծ օր մը կը գիտակցի ու զայն Աստու-
ծայ մէջ ու իբր աստուածային կ'զգայ:

Հայ Հոգիին ատոր նման բան մը պո-
տահեցաւ, և հոգւուման ու ոգեկան ի-
րագործման բուռն զգլխանքը բռնեց գին-
քը: Ու կ'ոկսէր Հայկական ստեղծագոր-
ծութիւնը:

Ու երբ եկաւ հասաւ այն օրը ուր կա-
րելի եղաւ որ աստուածային խօսքի Գիր-
քը, գիրքերուն գիրքը, սկսաւ այս տեղամ
հայ հոգիին խօսիլ իր էութենէն ելած այն
սրտառուչ և հոգեպրաւ շնչետրոջն իսկ որ
իրեն համար Հայկական բարբառին շնչ-

տերն էին, այդ խանդը այս անգամ ան-
հունօրէն մեծցաւ մինչև իրմով երկինքնե-
րը բռնելու աստիճան:

Հայ Հանճարին նիւթը քիզմուտորում
Քրիստոնէութեան շունչովը, այս է, կա-
րելի է ըսել, Աստուածաշունչի Հայերէն
թարգմանութեան բնագանցական իմաստը:
Հայ բարբառը, գերազանց նիւթը Հայ
խկութեան, կարծես Հայ Հանճարն իսկ
ի զօրութեան, կը թափանցուէր գիրքերու
գիրքին մէջ խօսող նորայայտ բայց յաւի-
տենական ճշմարտութեան շունչովն իսկ ու
կը բեղմնաւորուէր անով: Միութիւն ամուս-
նութիւնը . . .

Ու անոր առաջին զուարթը՝ Հայ Ոս-
կեղարը:

Ու ժամանակին մէջ հետզհետէ հան-
գրունտուող միւս քանի մը մեծ դարիւրը
Հայ ստեղծագործութեան, միւս գաւազնե-
րը անոր:

Հայ Հոգին Աստուածային շունչին
տակ. կ'զգամք այս ի խորութեան: Պիտի
կարենանք հասկնալ այն աստի, ու այն
աստի միայն՝ Հայ մեծագործութեան զա-
րիւրը, ու արժանի ըլլալ վերագործմանը
անոնց թափին:

Շ. Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԳԻՆ

ԺԾ. ԴԱՐԱՊԵՐԱՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԻ ՀԱՅՈՐԴԱՆ ԹԱԿԻԴՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

Համաճայն Ազգիս Սրբազնազոյն վեհին հրամանին, Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանե-
թեան 1500 ամեակի տօնախմբութեան առաջին հանգէնները կատարուեցան Ս. Քաղաքիս մէջ Մարտ
ամսոյ 2 ին և 3 ին, ըստ շին Տոմարի՝ Ս. Սահակ Հայրապետի տօնին շարաթ օրը, և վաղորդայնի
կիրակին:

Ուրբաթ երեկոյ, բացառիկ տօնօրինութեամբ, մեծահանդէս նախատօնակ կատարուեցաւ Ս.
Յակոբեանց Մայր-Տաճարին մէջ, ամբողջ Միաբանութեան և ժառանգաւորաց մասնակցութեամբ,

և Ս. Թարգմանեաց վարժարանի 400 աշակերտաց և մեծ թուով ժողովուրդի ներկայութեամբ:

Յաջորդ շարաթ առաւօտուն, Ս. Գլխազրի սեղանին առջև հանդիսաւոր պատարագ ժառոյց
Տ. Ռաբէն Եպիսկոպոս, Պապատի նախորդ առաջնորդը՝ Ճաշու գիրքէն անմիջապէս ետքը, Ս.
Պատրիարքը քարոզեց, իր խօսքը մանաւորապէս ուղղելով Թարգմանեաց վարժարանի աշակեր-
տութեան, Պատմեց Ս. Սահակի տեսիլքը և բացատրեց զայն, Կանգ առաւ յատկապէս այն իրողու-
թեան առջև թէ Սուրբը, որ տրտում էր հոգով, — տեսնելով թէ արու ժառանգորդ չունենալուն
համար իր վրայ պիտի վերջանայ Լուսաւորչի դարձը, միխթարուեցաւ այդ տեսիլքին մէջ իրեն
պարգուած այն ճշմարտութեամբ թէ սերնդագործութիւնը արիւնէն աւելի հոգւով է օր տեղի
կուենեայ. զի առաջինը կրնայ յանկարծ ընդհատուիլ կամ վերջանալ խաղաւ, երկրորդը կը շա-
բուանակուի մշտնջենապէս, զարե դար, սերունդէ սերունդ փոխանցելով քաղաքիւններ և սկզբունք-

ներ, որոնք ազգերու ինքնութիւնը կը բարացուցնէ։ Ըսաւ թէ մենք ամէնք որ Լուսաւորիկ հասարակութիւնը կը անոր խտնալը կը պաշտենք, զաւակներն ենք Սահակայ, վասնոր կը հոգեւոր գոյութիւնը կը պարտենք մասնաւորապէս Ս. Սահակի նախածնունդները պատկառ մնալ այդ ուղղութեամբ եւ հոգեւոր եւ մտաւորական կեանքին։ Յորգործքք աշակերտները պատկառ մնալ այդ ուղղութեան, զոր ազգային եկեղեցւոյ զգացումը, ազգային պատմութեան Կրօնութիւնը, ազգային գրասկանութեան ստանալը եւ ազգային լեզուի հմտութիւնը միայն կրնան տալ մեզի եւ պահել մեր մէջ։

Ս. Պատարագէն եւքը հոգեւորական պաշտօնի կատարուեցաւ բոլոր կրն եւ նոր կրթական գործիչներու, մտաւորականներու եւ ազգային մշակոյթի նուիրեալ հանգուցեալներու յիշատակին ի յարգանս։

Յաջորդ օրը, կիրակի, Ս. Պատարագէի ատեն, Ն. Սրբազնութիւնը իր Աթոռէն զգաժուած սըրտիւ եւ տպաւորիչ ոգւով խօսեցաւ իր լուսազոյն քարոզներէն մին Ս. Սահակի վրայ բնաբան առնելով Մովսէս Խորենացւոյ նշանաւոր խօսքը. «Պատուեալ զպատկերն, զպատկերն ի կողմակալէն»։ Պատկերն, զոր իր անձին վրայ պէտք է պատուէ բարոյական արժէք ներկայացնող մարդ, Աստուծոյ նմանութիւնն է։ Այդ նմանութիւնը աստուածային ինքնին ձգտումն է մարդուն մէջ։ Ինչպէս գրածը, երբ եղծուի արքունական կնիքը իր վրայէն, խարդաւանեալ արժէքի մը կը վերածուի, նոյնպէս մարդը կը կորնցնէ Կամ կը պահեցնէ իր բարոյական արժէքը, երբ կը զաղրի Աստուծոյ նմանութիւնը առնելով իր բարոյական անձնաւորութեանը վրայ։ Ն. Ամենապատուութիւնը ընդգայնելով պատմաւոր առ յիշակութիւն Ս. Սահակի մասին՝ անոր մէջ մասնանշեց իր ամբողջ կեանքին եւ գործունէութեան մէջ աստուածային շնորհը շողացնող մեծ հոգեւորականը։ Անցնելով իր ընտանիքի երկրորդ նախազարմարութեան, Սրբազան Հայրը բացատրեց թէ «հոգեւորականը Աստուծոյ խաղաղութիւնը կ'ոչնչանայ, որ սիրոյ, այսինքն ծառայութեան, սեղանին կը հրաւիրէ զմարդիկ, իսկ անկէ պատկառողներն անոնք են որ շնն արհամարհեք իրենց եղած հրաւերը, այսինքն յոժարութեամբ կը լծուին ծառայութեան գործին։ Այս գաղափարը որտառուէ զբարեգործութեամբ կը լծուին նախազարմարութեան մեծ գործիչ։ Արագ անցնելով իր յիշատակեց անոր եկեղեցական, գրական, վարչական գործունէութեան բոլոր արդիւնքները, անոնց մէջ մեծագոյնը՝ ցուցնելով Աստուծաբաշտութիւնը։ Դիտելով տառաւ թէ միայն մեր մէջ է որ այդպէս կ'անուանակոչուի Ս. Գիրքը։ Առաջ եւեալին մտածութիւն մէջ արդէն զոյ եղող այդ իմացութիւն կիրարկումը՝ այսպէս, իրենք որակել տեսնուի։ Գիրքին, ուղեց ներկայացնել որպէս հայ մտածողութեան մէկ կերպը՝ հասկնալու համար թէ անկիւս ստեղծագործիչ գործութիւն է։ որ նոր կենսաւորութիւն յառաջ կը բերէ հոն ուր մօտ կը գործէ։ Իսկ գաղափար, որ կը թափ բացատրել քաղաքականութիւն տկարացած հայ կեանքին նկատմամբ Ս. Գիրքին ունեցած բարոյապէս բարձրացումը կ'երեւի։

Կէս օրէ վերջ, Ժառանգաւորաց Վարժարանի մէջ տեղի ունեցաւ գրական, եւ գեղարուեստական զեղեցիկ հանդէս մը, համաձայն կարգադրութեանց կնքորոշական Ցանձնաժողովէն ընտրուած Սահակաբան մը, որուն անդադրութիւն էին Տ. Տիրան եւ Տ. Սիւնի Վարդապետներն եւ Պ. Շահան Պերպէրեան։ Մեծ օրակը լեցուած էր արդէն հրաւիրեալներու խուռն թաղմունքներով, երբ Ս. Պատարագէն եւ Միաբանութիւնը ներք մասն թափուրով, միասին բերելով, արժաթեալ մեծ ամփոփ վրայ՝ զոր արհաւիրքները կը կրէին՝ մաղաղած Աստուծաշուքէն մը եւ կենսա թաղմունքին պատմական ուղեգրաւ նշուելէ մաղաղութեամբ մեծ աւետարանը։ Համաժողովական գաղափար մը տալու համար կազմութեանը եւ բովանդակութեանը մասին հանդէսին, ուր արտասանուած երկու բանաբանութիւնները, մին՝ Պ. Շահան Պերպէրեանի եւ միւրը՝ Տ. Տիգրէ վրդ. Տէրպէրեանի, այս վերջինին (Նիկիւնը) քերթուածին եւ Պ. Օշականի գրած օրհնասացութեան հետ, հրատարակուած են Սիւնի յայտարարութիւն մէջ, հոս կը զենեք գործադրուած յայտագիրը։

1. Բազմաթիւ խօսք յանուն Յովսէփի. Յովսէփի մասին Վրդ. Տիրանի վրդ. Ներսիսի։ 2. Տէր կեցող զձայն (Մաղմաղ)։ 3. Հայ Աստուածաշունչը դարեւոր մէջէն՝ բանաստեղծութիւն։ 4. Տիրապէս։ 5. Թարգմանութիւն Ս. Գրքի (Ղ. Փարպէտի) Արք. Յակոբոս Գիւմրեան։ 6. Միջմեծամեծ զու լեզու (եւսմայն) զայն. Կոմիտաս Վրդ.։ 7. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 8. Թիւրք Մոզան։ 9. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 10. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 11. Թիւրք Մոզան։ 12. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 13. Միջմեծամեծ զու լեզու (եւսմայն) զայն. Կոմիտաս Վրդ.։ 14. Թարգմանութիւն Ս. Գրքի (Ղ. Փարպէտի) Արք.։ 15. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 16. Թիւրք Մոզան։ 17. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 18. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 19. Թիւրք Մոզան։ 20. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 21. Թիւրք Մոզան։ 22. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 23. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 24. Թիւրք Մոզան։ 25. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 26. Թիւրք Մոզան։ 27. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 28. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 29. Թիւրք Մոզան։ 30. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 31. Թիւրք Մոզան։ 32. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 33. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 34. Թիւրք Մոզան։ 35. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 36. Թիւրք Մոզան։ 37. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 38. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 39. Թիւրք Մոզան։ 40. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 41. Թիւրք Մոզան։ 42. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 43. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 44. Թիւրք Մոզան։ 45. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 46. Թիւրք Մոզան։ 47. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 48. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 49. Թիւրք Մոզան։ 50. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 51. Թիւրք Մոզան։ 52. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 53. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 54. Թիւրք Մոզան։ 55. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 56. Թիւրք Մոզան։ 57. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 58. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 59. Թիւրք Մոզան։ 60. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 61. Թիւրք Մոզան։ 62. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 63. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 64. Թիւրք Մոզան։ 65. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 66. Թիւրք Մոզան։ 67. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 68. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 69. Թիւրք Մոզան։ 70. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 71. Թիւրք Մոզան։ 72. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 73. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 74. Թիւրք Մոզան։ 75. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 76. Թիւրք Մոզան։ 77. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 78. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 79. Թիւրք Մոզան։ 80. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 81. Թիւրք Մոզան։ 82. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 83. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 84. Թիւրք Մոզան։ 85. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 86. Թիւրք Մոզան։ 87. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 88. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 89. Թիւրք Մոզան։ 90. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 91. Թիւրք Մոզան։ 92. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 93. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 94. Թիւրք Մոզան։ 95. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 96. Թիւրք Մոզան։ 97. Սուրբ Տէրապետ (Նիկիւն) Արք.։ 98. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։ 99. Թիւրք Մոզան։ 100. Կիւսի ի պատիւ Հայ լեզուի (Ա. Զօրան)։

ինչպէս յայտնի է, յորեկինական ներկայ տարւոյն մէջ երեք անգամ պիտի կատարուած ըլլաւ այսպիսի հանդէսներ: Այս առաջինը, նուիրուած Ս. Սահակի յիշատակին, կը ներկայացնէ գործին հովանաւորութեան և առաջնորդութեան գաղափարը մասնաւորապէս՝ Երկրորդը, որ տեղի պիտի ունենայ Ս. Սահակի և Ս. Միւրոպի ամուսնային միացեալ տոնին, պիտի ներկայացնէ Ս. Սահակի և Ս. Միւրոպի գործակցութեան ու Գրիգորի և Ս. Գրիգոր թարգմանութեան կցորդութեան գաղափարը Երրորդը, որ տեղի պիտի ունենայ Սրբոց Թարգմանչաց աշնանային տոնին, պիտի նուիրուի սկսուած և եւ կատարուած գործին դարձ ի դար արդիւնաւորման, այսինքն ազգային մշակոյթի գաղափարին:

Ուրախ ենք որ, համաձայն Ն. Ս. Օժոռնիկեան, Վեհ. Սրբազոյն Հայրապետի կոնգրակին և Ս. Պատրիարք Հոր շնորհակալներն, Սփիւռքի մէջ ամէն կողմ շնորհագին ընդունելութեան հանդիպած է այս նուիրական յիշատակին տեսախմբութեան գաղափարը: Այս ոգւով պատասխաններ ստացուած են Կիլիկիոյ Շնորհազարդ Սրբազան Կաթողիկոսներէն՝ Եգիպտոսի, Սիւրբոյ, Թէհրանի, Դաւերթի առաջնորդներէն, Մարտիկէն, Բարկղէն, Լոնտոնէն, Նիզկատանէն, Ճաւայէն, Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկայի վանազան կողմերէն եւն: Ամէն տեղ կաղտուած են յատուկ մասնախումբեր, եւ պատրաստութիւններ կը տեսնուին արժանապէս տանելու մեր հոգեւոր եւ ազգային կենսաքին համար այնքան բարձր նշանակութիւն ունեցող այս զեպքը:

Միւս կողմէ, Կեզր. Յանձնաժողովը ստեղծ գումարուելով Ս. Պատրիարք Հոր Նախագահութեան ներքեւ, կը մշակէ ձգտելով՝ գրականօրէն եւ յաւերթացնելու Դարադարմին Գաղափարը — Որչոյնով է կրատարակել յորեկինական ստուար հատոր մը, աշխատակցութեամբ ձեռնարկ գործողներու: Սեկունդ. վրայ է ամբողջական Առտուածաշունչի մը տպագրութեան հարցը, որ հաւանաբար հաստատական էլքի պիտի յանգնի: — Ի մտոյ Հրապարակ պիտի շանուին պատմական եւ գեղարուեստական արժեքով բաց նամակի քարտեր, ի նպաստ հրատարակական ծախսաց:

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ փետրուար ամսուան ընթացքին, Ս. Աթուայ Յիօթիմ Ժողովը ունի անդամներ ինտորմարտեցաւ իրի վարչական Մարմին, իսկ իրեն նոստակամ Պերագոյն Աեհան՝ չորս անգամ, Առաւմտական Նաւահուրը երկու անգամ, և Առաւմտաշունչի հոյնիքն քաղաքներուն օտոնեկիցներուց հարապում յորեկին կեղծունակուն Յանձնաժողովը երեք անգամ, իւրաքանչիւրը զրազելով իր իրաւասութեան մէջ եղած խնդիրներով:

● Ուր. 1 փետր. — Հայֆայի Նոգեւոր Հովիւ Տ. Յակոբ Գինյ. հրաժարական մատուցած ըլլալով իր պաշտօնէն, 3 Նոյեմ. 1934ին, իրեն յաջորդ կարգուած էր Տ. Գարեգին Վրդ. Իրիւկիւնեան, որ իր պաշտօնին ձեռնարկած էր Դեկտ. 6ին. Նորընտիր Նոգեւոր Հովիւ Տեղական Ժողովոյ անդամութեան համար ներկայացուցած ըլլալով Տեղ. Սիմոն Սիւնանեան, Արարամ Փափագեան, Նշան Եսլընդեան, Խաչիկ Թաշնեան և Յարութ Եսայեան ազգայինները, Տեղէն Ժողովը անոնցմով կազմեց այդ Ժողովը, զոր վաւերացուց Ս. Պատրիարքը եւ ծանոյց Հայֆայի Ժողովուրդին յատուկ կոնգրակով: 24 Նիկոսիմ Բեր 1934ին, Այս անգամ յիշեալ Ժողովը տեղւոյն ազգային դպրատան համար եւ յատուկ Հոգաբարձութիւն մը կազմած լինելով հետեւեալ ազգայիններէն, Տեղ. Պարթէն Եսլընդեան, Թորոս Արեւան, Յովհաննէս Գաֆէեան, Նորայր Արեւեան և Նուպար Տէպէեան. Տեղէն Ժողովը զայն եւ հաստատեց և Ս. Պատրիարքը մասնաւոր պաշտօնադրով վաւերացուց:

● Կիր. 3 փետր. — Մարտ Տաճարին մէջ քաղաք Տ. Պարգեւ Վրդ. Վստուած սէր էր քանանին վրայ, աւետարանական հոգւոյն և քրիստոնէական կեանքի փորձառութեան զգացումներով բացատրելով այդ խօսքին բարոյական նշանակութիւնը:

● Բշ. 4 փետր. — Տ. Սեբովթէ Վրդ., եղած առաջարկութեան վրայ, արտօնութեամբ Ս. Պատրիարքին այսօր մեկնեցաւ Անթիլիան, իրեն առժամայն օգնական Կիլիկիան Դպրութեան վերատեսուչ Տ. Շահէ Սրբազանի, միայն վեց ամսուան համար իրեն տեղ՝ Վիտնի փոխ խմբագիր նշանակուեցաւ Տ. Նիկիշէ Վրդ., որ Նոյնպէս Բ. Առեւադպրութեան Եւսեւ Ա. Առեւադպրութեան Ընդհանուր Ժողովով, իսկ Բ. Առեւադպրութեամբ Երկրորդ Տ. Հայրիկ Վրդ.:

● Ուր. 8 փետր. — Ս. Պատրիարքը Տ. Միւրոպ Սրբազանի և Տ. Նիկիշէ Վրդ. ընկերակցութեամբ Երկրորդ գնաց և իրադարձաւ:

● Կիր. 10 փետր. — Տ. Զգեւ Վրդ. քարոզեց Ս. Յարութեան միջ իրենամատուց մէջ մատուցուած Ս. Պատրարգի միջոցին՝ Առտուածայայտութեան գաղափարին վրայ. բացատրեց թէ Առտուած միջոց իր յայտնուի անոնց որ հոգւոյ պարզութեամբ զինքը կը փնտռեն:

● Բշ. 11 փետր. — Ս. Պատրիարքին կողմէ Տ. Կիրեւ Վրդ. ներկայ գտնուեց Սիւրբ եւ եղբայրութեան Tok H, անգղիական ակումբին հաւաքումին: Այս մարմինէն է որ երկուստեք մը կուգայ մարմնաւարդութեան դաս աւանդել Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանին մէջ:

● Գշ. 12 փետր. — Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Հայրիկ Վրդ. Գ. Նուրեանի

և Տօքթ. Եղազընանի, այցելեց նորընտիր քաղաքապետ Տօքթ. Խալտիի:

● Դշ. 13 փետր. — Ս. Գատրիարք Զօր այցելեց ամերիկեան Փոխ-Հրեպատու Մր. Վիլէֆօրտ:

● Ուր. 15 փետր. — Հապէշներու վանքին մեծաւոր, Ատիս-Ապապա մեկնումին առթիւ հրաժեշտի այցելութիւն տուաւ Ս. Գատրիարք Զօր:

● Շր. 16 փետր. — Գահիրէի Ազգային Թեմական Ժողովոյն ատենապետ Պրն. Ճանիկ Չաքըր այցելեց Ս. Գատրիարք Զօր:

● Կիր. 17 փետր. — Մայր Տահարին մէջ քարոզեց Տ. Շաւարշ Վրդ. ապաշխարութեան կարեւորութեան մասին: — Ս. Գատրիարքէն վերջ հոգեհանգիստ կատարուեցաւ հանգուցեալ Տ. Սմբատ Սրբազանի մահուան քառասունքին առթիւ: Ս. Գատրիարքը այս առթիւ սիրով և յարգանքով ոգեկոչեց հանգուցեալին յիշատակը: — Գատրիարքէն ետքը միաբանք գացին հանգուցեալին գերեզմանին շուրջ աղօթելու:

● Բշ. 18 փետր. — Ս. Գատրիարք Զօր այցելեցին Պրն. և Տիկին Ճանիկ Չաքըր:

● Ուր. 22 փետր. — Ս. Գատրիարք Զօր այցելեց Պէզապէլ երբայական Թանգարանին տնօրէն Պրն. Ռապան:

● Կիր. 24 փետր. — Ս. Թարութեան մեր վերնամասրան մէջ քարոզեց Տ. Հայրիկ Վրդ. ռեմոնեայն ժամ տուր մեզ զհասցէ զայդ, ներկայացնելով հոգեւոր կեանքի գերազանցութիւնը նիւթականին վրայ:

● Բշ. 25 փետր. — Ս. Գատրիարք Զօր այցելեց Ամերիկեան ընդհանուր հիւպատոս Մր. Բալմըր իր երկու հիւպատոսներուն՝ Մր. Լիւնջի և Մր. Պէթի հետ: Այս վերջինը նոր եկած էր Եւրոսաղէմ:

● Դշ. 26. փետր. — Նորընտիր քաղաքապետ Տօքթ. Խալտի, քաղաքապետարանի իրաւագէտ Ս. Սապա Սայիտի հետ փոխ այցի եկաւ Ս. Գատրիարք Զօր:

● Դշ. 27 փետր. — Ըստ Հին Տոմարի, Տեառն ընդառաջի առթիւ Գատրիարքեց Ս. Մկրտիչ Սըրբազան Աղաւնունի, որ և քարոզեց, ներկայացնելով Սիմէոն Ենրունիին դէմքը, իբրեւ տիպար Մեսիային անկկալութեան հաւատքով սրբապատ և հոգեւոր:

● Եշ. 28 փետր. — Ս. Գատրիարքը, ընկերակցութեամբ ասաք Թարգման Տ. Հայրիկ Վրդ. և զիւսանապետ Պրն. Կ. Նուրեանի, փոխ այցի գնաց յունական նոր հիւպատոսին:

Տ. ՅԱՎՈՐՔ ՎՐԴ. ԹԱՇՃԵԱՆ

Ս. Աթոռոյ Միաբանութիւնը վիշտ ունեցաւ ամօթեայ ժամանակի ընթացքին երրորդ անգամ սգաւորուելու մահովը իր եղբայրակիցներէն Տ. Թաւոր Վրդ. Թաշճեանի, որ կնքեց իր մահկանացու կեանքը փետրուար 13ին, տաժանելի հիւանդութենէ մը վերջ աւելի քան երեք ամիսներու, որոնց վերջինը անցեց Ս. Գաղաթիս Նրանաական հիւանդանոցին մէջ, Յուդարկաւորութիւնը կատարուեցաւ յաւիտէր օրը, Ս. Գատրիարքը կատարեց օծումը և խօսեցաւ դամբանականը: Հանգուցեալը 58 տարեկան, Կ. Պալեսթինէի, Կէտիկ փաշայի մէջ ծնած և սնած, և Նոյն տեղի ազգային վարժարանի ընթացքը աւարտած:

Իր երիտարարութեան ընթացքին մը տարիները անցուցած էր Գաղատիոյ Կարմիր վանքին մէջ, իբրեւ փոքրաւոր՝ առաջնորդ քահն. Տ. Եղիշ Վրդ. Գալֆայեանի, Յետոյ, Եւրոսաղէմ գալով 1906ին, նախ իբրեւ միաբան ապրած էր քանի մը տարիներ, այդ միջոցին վարելով նաև Եւրոսաղէմի քաղաքացեայ դպրոցին մէջ դաստիարակի պաշտօն: Ապա 1906ին հոգեւոր Տ. Թարութեան Ս. Գատրիարքէն ձեռնադրուելով տարկաւաք, 1913ին ևս ընդունած էր քահանայական և արեղայութեան վեղար հանգուցեալ Տ. Եղիշ Եպս. Չիլիկիբեանէ. վարդապետական դասազանի իշխանութիւն տաացած էր հոգեւոր Տ. Եղիշ Դուրեան Ս. Գատրիարքէն:

Ս. Աթոռոյ շրջանակին մէջ վարած էր տեսչական և ժամարարական պաշտօններ ի Ս. Փրկիչ և ի Ս. Թարութեան: Բայց իր կեանքին ամենէն նշանակելի գիծը եղած էր զինուորական կամաւորութիւնը, զոր կատարեց 1918ին, նախ ի Կիւրդոս և յետոյ մինչև Մարաշի կռիւին մասնակցելով: Այս կէտն էր որ մասնաւոր ըլլաւ Ս. Գատրիարքը իր դամբանականին մէջ, իբրեւ էշմարիտ ազգասիրութեան գործ: Ու յիշելով նաև թէ հանգուցեալը իր վերջին օրերու մարմնոյ և հոգեւոր տաղանայներուն մէջ ինչպէս մտադրաւորած էր Ս. Խորհրդոյ և եկեղեցեան պաշտամանք գաղափարներով, որոնց մասին կը խօսէր միշտ նոյն իսկ իր զատանցանքներուն մէջ, այդ պարագան ալ ներկայացուց իբրեւ նշան թէ հոգեւոր զգացումը մինչև վերջը արթնուն մնացած էր իր մէջ:

Յուդարկաւորութեան մասնակցեցաւ ամբողջ վարժարանութիւնը և աշակերտութիւնը և խառն բազմութիւն ժողովրդեան: Մարմինը ամփոփուեցաւ հանրային գերեզմանատան վարդապետներու Թաղամասին մէջ:

Հանգիստ իր հոգեւոր: